D:/KARM5/PANCHAM.PM5 1

॥ नमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥

પૂજ્યપાદ અનેકગુણગણાલંકૃત આચાર્યદેવ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી વિરચિત “શતક” નામા

પંચમ કર્મગ્રંથ

“**કર્મસાહિત્ય**” ઉપર પરમ પૂજ્ય દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે ઘણું સુંદર ચિંતનપૂર્વકનું લખાણ કર્યું છે. કર્મવિપાકાદિ પ્રથમના ચાર કર્મગ્રંથો જોતાં આ વાત નિશ્ચિત થાય છે કે કર્મસંબંધી આગમગમ્ય ભાવો પણ અહીં સંક્ષેપે કરીને બાલભોગ્ય ભાષામાં કંડારવામાં આવ્યા છે. કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ આદિ મહાગ્રંથોરૂપી સાગરમાં પ્રવેશવા માટે આ કર્મગ્રંથો અવશ્ય નૌકાનું કામ કરે છે.

પ્રથમના ચાર કર્મગ્રંથોનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન સમાપ્ત કરીને હવે આપણે “**શતક**” નામવાળા આ પાંચમા કર્મગ્રંથનું વિવેચન લખીને પ્રકાશિત કરીએ છીએ. પૂરેપૂરી સો(૧૦૦) ગાથા હોવાથી આ કર્મગ્રંથનું નામ “**શતક**” રાખવામાં આવેલ છે. આ કર્મગ્રંથના કર્તા પણ આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ. છે. નિર્વિઘ્ને ગ્રંથ સમાપ્તિ થાય એટલા માટે મંગળાચરણ સ્વરૂપે ઈષ્ટદેવતાની સ્તુતિ તથા વિદ્વાન પુરુષો આ ગ્રંથ યથાર્થ રીતે ભણે એટલા માટે વિષયાદિ કહે છે.

મંગલાચરણ અને વિષયાદિ આ પ્રમાણે છે :

नमिय जिणं धुववंधोदयसत्ताघाइपुन्नपरियत्ता ।
सेयर चउहविवागा, वुच्छं बंधविह सामी य ॥१॥

(नत्वा जिनं ध्रुवबन्धोदयसत्ताघातिपुण्यपरिवृत्ताः ।
सेतराः चतुर्धा विपाकाः, वक्ष्ये बंधविधान् स्वामिनश्च) ॥१॥

नमिय=નમસ્કાર કરીને, **जिणं**=જિનેશ્વર પરમાત્માને, **धुवबंध**= ધ્રુવબંધ, **उदय**=ધ્રુવોદય, **सत्ता**=ધ્રુવસત્તા, *घाइ*=ઘાતી, **पुन्न**=પુણ્ય, **परियत्ता**=પરાવર્તમાન, **सेयर**=પ્રતિપક્ષી સહિત, **चउह**=ચારપ્રકારના **विवागा**=વિપાક, **वुच्छं**=કહીશ, **बंधविह**=ચારપ્રકારનો બંધ, **सामी**=ચાર પ્રકારના બંધના સ્વામી, **य**=ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણી.

ગાથાર્થ– જિનેશ્વર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને ધ્રુવબંધ, ધ્રુવોદય, ધ્રુવસત્તા, ઘાતી, પુણ્ય, પરાવર્તમાન તથા તેના પ્રતિપક્ષી (૬) ભેદો, તથા ચાર પ્રકારના વિપાક, ચાર પ્રકારના બંધના ભેદો, ચાર પ્રકારના બંધના સ્વામી, ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણી એમ ૨૬ દ્વારો આ ગ્રંથમાં અમે કહીશું. ॥૧॥

વિવેચન– કોઈપણ ગ્રંથ શરૂ કરતાં પ્રારંભમાં ગ્રંથકર્તાઓ (૧) મંગળાચરણ (૨) વિષય, (૩) સંબંધ અને (૪) પ્રયોજન આ ચાર અનુબંધ ચતુષ્ટય અવશ્ય જણાવે છે. તેથી આ ગ્રંથમાં પણ આ ચાર ભાવો સમજાવાય છે.

(૧) *नमिय जिणं=जिनं नत्वा*=રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ દુર્વાર એવા વૈરિઓના સમૂહને જિતનારા એવા અને પરમ અરિહંતપણાની લક્ષ્મીથી અલંકૃત એવા વીતરાગ તીર્થંકર પરમાત્માને પ્રણામ કરીને આ ગ્રંથમાં હું ૨૬ દ્વારો કહીશ. જિનેશ્વર પરમાત્માને કરાતો આ નમસ્કાર એ **મંગળાચરણ** છે. મંગળાચરણ કરવાનાં ૪ કારણો હોય છે (૧) **વિઘ્નોનો વિનાશ થાય,** (૨) **ગ્રંથની સમાપ્તિ થાય,** (૩) **શિષ્ટપુરુષોના આચારનું પાલન થાય,** અને (૪) **શિષ્યોને પણ મંગળાચરણ કરવાની પ્રેરણા મળે.** એમ ચાર કારણોથી મંગળાચરણ કરાય છે.

(૨) **વિષય–** આ ગ્રંથમાં શું કહેવાનું છે? તે **વિષય,** તેને **અભિધેય** પણ કહેવાય છે. આ ગ્રંથમાં **ધ્રુવબંધ** આદિ કુલ-૨૬ દ્વારો કહેવાશે. જે મૂળગાથામાં કહેલાં જ છે.

(૩) **સંબંધ**–આ ગ્રંથમાં કહેવાતો વિષય કોના આધારે કહેવાશે? તે **સંબંધ.** મૂળ ગાથામાં આ સંબંધ સ્પષ્ટ કહ્યો નથી. પરંતુ અધ્યાહારથી વાચ્ય-વાચક, સાધ્ય-સાધન, ઉપાય-ઉપેય, અને ગુરુ પર્વક્રમ રૂપ ચાર પ્રકારનો સંબંધ સ્વયં સમજી લેવો. આ ગ્રંથ એ વાચક છે. અને એમાં નિરૂપણ કરાનારો વિષય એ વાચ્ય છે. માટે ગ્રંથ અને એના અભિધેય વચ્ચે વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધ છે. અભિધેયનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ગ્રન્થ એ સાધન તથા ઉપાય છે. તેનાથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન એ સાધ્ય તથા ઉપેય છે. એમ ગ્રંથ અને તજજન્યજ્ઞાનનો પરસ્પર સંબંધ છે. તથા જિનેશ્વર પરમાત્માને નમસ્કાર કર્યો હોવાથી જિનેશ્વર પરમાત્માના શાસ્ત્રોને અનુસારે જ ધર્મગુરુઓની પરંપરાથી ચાલ્યો આવેલો જે અર્થ=**વિષય** છે. તે અહીં કહેવાશે. એમ ગુરુપર્વક્રમ સંબંધ પણ જાણવો.

(૪) **પ્રયોજન–** ગ્રંથકર્તા અને શ્રોતા એમ બન્નેનું અનંતર અને પરંપર એમ બે પ્રકારનું પ્રયોજન હોય છે. ગ્રંથકર્તાનું અનંતર પ્રયોજન કર્મના વિષયને જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવો તે છે. અને શ્રોતાનું અનંતર પ્રયોજન આ પ્રકરણના અર્થનું પરિજ્ઞાન મેળવવું તે છે. પરંતુ કર્તા અને શ્રોતા એમ બન્નેનું પરંપર પ્રયોજન કર્મનું સ્વરૂપ જાણીને તેનો ક્ષય કરવા દ્વારા પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવી તે છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે–

सम्यक्शास्त्रपरिज्ञानाद्विरक्ता भवतो जनाः ।
लब्ध्वा दर्शनसंशुद्धिं ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १॥

સમ્યક્શાસ્ત્રોનું પરિજ્ઞાન થવાથી સંસારથી વિરક્ત બનેલા આત્માઓ દર્શનની નિર્મળતા પામીને પરમગતિને પામે છે.

આ વિષય-સંબંધ અને પ્રયોજન આદિ ભાવોનું કથન પંડિત પુરુષોને ગ્રંથ ભણવા-સાંભળવાની ઈચ્છા થાય અને તેનો રસ લાગે એટલા માટે ગ્રંથના પ્રારંભમાં કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન–ધ્રુવબંધ, ધ્રુવોદય આદિ ૨૬ દ્વારો કયાં કયાં! અને તે દરેકના અર્થો શું?

ઉત્તર–ધ્રુવબંધ, ધ્રુવોદય, ધ્રુવસત્તા, ઘાતી, પુણ્ય અને **પરાવર્તમાન** આ છ દ્વારો છે. તથા **सेयर**= તેનાથી ઈતર=પ્રતિપક્ષી એવાં બીજાં છ દ્વારો અધ્રુવબંધ, અધ્રુવોદય, અધ્રુવસત્તા, અઘાતી, પાપ અને અપરાવર્તમાન, એમ કુલ-૧૨ દ્વારો કહેવાશે. તથા **चउह विवागा**= ચાર પ્રકારનો વિપાક=જીવવિપાક, ક્ષેત્રવિપાક, ભવવિપાક અને પુદ્‌ગલવિપાક. એમ ૧૬ દ્વારો થયાં. ચાર પ્રકારનો બંધ-પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ, તથા આ ચાર પ્રકારના બંધના સ્વામી. એમ ૨૪ દ્વારો, તથા ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણી એમ કુલ-૨૬ દ્વારો અહીં સમજાવાશે. આ છવ્વીસે દ્વારોના અર્થો આ પ્રમાણે છે–

૧. **ધ્રુવબંધ**= જે કર્મપ્રકૃતિઓ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર મૂળભૂત બંધહેતુઓ (અથવા તેના ઉત્તરભેદરૂપ ૫૭માંના બંધહેતુ) હોતે છતે અવશ્ય બંધાય છે તે **ધ્રુવબંધ** અથવા જે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ જે ગુણસ્થાનક સુધી કહ્યો છે. તે ગુણસ્થાનક સુધી જે અવશ્ય બંધાય છે તે **ધ્રુવબંધ.** *ध्रुवो बन्धः स्वबन्धव्यवच्छेदस्थान-पर्यन्तं यासां ता ध्रुवबन्धाः* આવી ૪૭ પ્રકૃતિઓ છે. જે બીજી ગાથામાં કહેવાશે. આ ૪૭ પ્રકૃતિઓને **ધ્રુવબંધી** પ્રકૃતિ પણ કહેવાય છે.

૨. **અધ્રુવબંધ**= મિથ્યાત્વાદિ મૂળભૂત ૪ બંધહેતુ અથવા ૫૭ ઉત્તર-બંધહેતુમાંના પોતાના બંધહેતુ હોવા છતાં પણ જે પ્રકૃતિઓનો બંધ અનિયતપણે થાય છે. એટલે કે બંધ થાય અથવા ન પણ થાય તે **અધ્રુવબંધ.** અથવા જે પ્રકૃતિઓનો બંધ જે ગુણસ્થાનક સુધી કર્મસ્તવાદિમાં કહ્યો છે ત્યાં સુધી તે પ્રકૃતિઓમાંથી જે પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય અથવા ન પણ થાય તે **અધ્રુવબંધ.** આવી ૭૩ પ્રકૃતિઓ છે જે ગાથા ૩-૪માં કહેવાશે. *नास्ति ध्रुवो बन्धो यासां ता अध्रुवबन्धाः* આ પ્રકૃતિઓને **અધ્રુવબંધી** પણ કહેવાય છે.

(૩) **ધ્રુવોદય**=જે પ્રકૃતિઓનો કર્મસ્તવાદિમાં જે ગુણસ્થાનક સુધી ઉદય કહ્યો છે, ત્યાં સુધી જે કર્મ પ્રકૃતિઓનો, ધ્રુવ - સતત - નિરંતર ઉદય છે તે **ધ્રુવોદય.** તેવી ૨૭ પ્રકૃતિઓ છે. જે છઠ્ઠી ગાથામાં કહેવાશે. *ध्रुव उदयो यासां ता ध्रुवोदयाः ।* આ પ્રકૃતિઓને **ધ્રુવોદયી** પણ કહેવાય છે.

(૪) **અધ્રુવોદય**=જે પ્રકૃતિઓનો ઉદય કર્મસ્તવાદિમાં જે જે ગુણસ્થાનક સુધી કહ્યો છે. ત્યાં સુધી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અને ભવ એમ પાંચ ઉદયહેતુ હોવા છતાં પણ જે પ્રકૃતિઓનો કદાચિત્ ઉદય હોય અને કદાચિત્ ઉદય ન હોય તે **અધ્રુવોદય.** આવી ૯૫ પ્રકૃતિઓ છે. જે ગાથા-૭માં કહેવાશે. *नास्ति ध्रुव उदयः स्वोदय-गुणस्थानकपर्यन्तं यासां ता, अध्रुवोदयाः* આ પ્રકૃતિઓને **અધ્રુવોદયી** પણ કહેવાય છે.

(૫) **ધ્રુવસત્તાક** =સમ્યક્ત્વાદિ વિશિષ્ટ ગુણોને ન પામેલા એવા અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવોને જે પ્રકૃતિઓની સત્તા સતતપણે અવશ્ય હોય જ છે તે **ધ્રુવસત્તાક**–*ध्रुवा सत्ता अप्राप्त-सम्यक्त्वाद्युत्तर-गुणानां यासां ता ध्रुवसत्ताकाः* આવી ૧૩૦ પ્રકૃતિઓ છે. જે ગાથા ૮/૯માં કહેવાશે.

(૬) **અધ્રુવસત્તાક**=સમ્યક્ત્વાદિ વિશિષ્ટ ગુણોને ન પામેલા એવા અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવોને જે કર્મપ્રકૃતિઓ ક્યારેક સત્તામાં હોય, અને ક્યારેક સત્તામાં ન હોય તે **અધ્રુવસત્તાક** આવી ૨૮ પ્રકૃતિઓ છે. જે ૯મી ગાથામાં કહેવાશે.

પ્રશ્ન–ધ્રુવબંધ અને અધ્રુવબંધ આદિની જેમ અહીં પોત-પોતાની સત્તાના વ્યવચ્છેદવાળા ગુણસ્થાનક સુધી ધ્રુવ છે સત્તા જેની તે ધ્રુવસત્તાક, અને કદાચિત્ છે સત્તા જેની તે અધ્રુવસત્તાક એવી વ્યાખ્યા ન કરતાં અપ્રાપ્તસમ્યક્ત્વાદિ ગુણવાળા અનાદિ મિથ્યાત્વીને

અવશ્ય હોય તે **ધ્રુવસત્તાક** અને કદાચિત્ હોય તે **અધ્રુવસત્તાક** આવી વ્યાખ્યા કેમ કરી?

ઉત્તર–જે પ્રકૃતિઓની જે ગુણસ્થાનક સુધી સત્તા કર્મસ્તવાદિમાં કહી છે ત્યાં સુધી નિયત સત્તાવાળી પ્રકૃતિઓને ધ્રુવસત્તા અને અનિયત સત્તાવાળી પ્રકૃતિઓને અધ્રુવસત્તા. એમ જો કહેવામાં આવે તો મિથ્યાત્વમોહનીય અને અનંતાનુબંધી ચારકષાયોની સત્તા ઉપશમશ્રેણીને આશ્રયી અગિયારમા ગુણસ્થાનક સુધી કર્મસ્તવાદિમાં કહી છે. ત્યાં મિથ્યાત્વમોહનીયની પહેલા-બીજા-ત્રીજા ગુણઠાણે નિયતસત્તા હોય છે. અને ઉપશમસમ્યક્ત્વવાળા જીવને આશ્રયી ૪ થી ૧૧ સુધી, ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળાને આશ્રયી ૪ થી ૭ સુધી સત્તા હોય છે. તથા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વીને આશ્રયી ચોથાથી ચૌદમા સુધી સત્તા હોતી નથી. આ રીતે અનિયતસત્તાવાળી થવાથી મિથ્યાત્વમોહનીયની સત્તા પણ અધ્રુવસત્તા થઈ જાય. જ્યારે શાસ્ત્રોમાં મિથ્યાત્વમોહનીયની સત્તાને ધ્રુવસત્તા જ કહી છે. તેથી ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા ન કરતાં અનાદિમિથ્યાત્વીને જે નિયતસત્તા હોય તે ધ્રુવસત્તા એવી વ્યાખ્યા કરી છે.

એ જ રીતે અનંતાનુબંધી ચારકષાયોની સત્તા પણ કર્મગ્રંથોમાં સાતમા અથવા અગિયારમા ગુણસ્થાનક સુધી કહી છે છતાં પહેલે, બીજે નિયતસત્તા હોય છે અને ત્રીજાથી અગિયારમા સુધી વિકલ્પે સત્તા હોય છે. તથા ચોથા ગુણસ્થાનકથી સાતમા સુધીમાં અનંતાનુબંધી ચારકષાયોની વિસંયોજના કરી નિઃસત્તાક થઈ મિથ્યાત્વના ઉદયથી પડીને પહેલા ગુણઠાણે આવતાં પુનઃ અનંતાનુબંધીની સત્તા આવે છે. આ રીતે અનંતાનુબંધી પણ અનિયત સત્તાવાળો થવાથી અધ્રુવસત્તાક થઈ જાય. અને શાસ્ત્રોમાં તે અનંતાનુબંધીને ધ્રુવસત્તાક કહેલો છે. તેથી પણ ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા છોડીને અનાદિમિથ્યાત્વી જીવને જે નિયતસત્તા તે ધ્રુવસત્તા કહેવાય. એવી વ્યાખ્યા કરી છે.

(૭) **ઘાતી**=જે કર્મપ્રકૃતિઓ પોતાને આવરણ કરવા યોગ્ય એવા જીવના જ્ઞાનાદિ ગુણોને સર્વથા અથવા દેશથી આવરે છે. હણે છે. તે **ઘાતી** કહેવાય છે. સર્વઘાતી ૨૦ અને દેશઘાતી ૨૫ પ્રકૃતિઓ છે. જે ગાથા ૧૩/૧૪માં કહેવાશે.

(૮) **અઘાતી**=જે કર્મપ્રકૃતિઓ જીવના જ્ઞાનાદિ ગુણનો અલ્પાંશે કે સર્વાંશે ઘાત ન કરે તે અઘાતી. વેદનીય, આયુષ્ય, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની સર્વે પ્રકૃતિઓ અઘાતી છે. આ અઘાતી પ્રકૃતિઓ ગુણઘાતને આશ્રયી સ્વયં અઘાતી હોવા છતાં પણ જેમ સ્વયં અચોરવ્યક્તિ પણ ચોરલોકોની સાથે ભળ્યો છતો તેના જેવા દોષવાળો ગણાય છે. અથવા જે વ્યક્તિ પોતે દારુડીયો ન હોય છતાં પણ દારુડીયાની સાથે ભળ્યો છતો દારુડીયો કહેવાય છે. તેમ આ અઘાતીકર્મોની પ્રકૃતિઓ ઘાતીની સાથે ભળી છતી ઘાતીકર્મોના જેવું ફળ આપવાવાળી પણ કહેવાય છે. પ્રકૃતિઓનું ઘાતીપણું એક ચોક્કસ પ્રકારના રસના કારણે આવે છે. એમ જાણવું.

(૯) **પુણ્યપ્રકૃતિ**=જે કર્મોનો ઉદય જીવોને આહ્લાદજનક હોય. અર્થાત્ જે કર્મોના ઉદયકાળે જીવો આનંદિત થાય, સુખી થાય, તે પુણ્યકર્મ કહેવાય છે. આવી ૪૨ કર્મપ્રકૃતિઓ છે. જે ગાથા ૧૫માં કહેવાશે.

(૧૦) **પાપપ્રકૃતિ**=જે કર્મોનો ઉદય જીવોને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે. અર્થાત્ જે કર્મોના ઉદયકાળે જીવો દુઃખી થાય, શોકાતુર થાય, નારાજ થાય તે પાપપ્રકૃતિ કહેવાય છે. તેવી ૮૨ પાપપ્રકૃતિઓ છે જે ૧૬/૧૭ ગાથામાં કહેવાશે.

(૧૧) **પરાવર્તમાન**=જે કર્મપ્રકૃતિઓ પોતાની પ્રતિપક્ષી એવી બીજી કર્મપ્રકૃતિઓના બંધને અથવા ઉદયને અથવા બંધોદય એમ બન્નેને અટકાવીને પોતાના બંધને, ઉદયને અથવા બંધોદયને પ્રગટ કરે તે પરાવર્તમાન. આવી ૯૧ પ્રકૃતિઓ છે. જે ૧૯મી ગાથામાં કહેવાશે.

(૧૨) **અપરાવર્તમાન**=જે કર્મપ્રકૃતિઓ બીજી પ્રકૃતિઓના બંધને અથવા ઉદયને અથવા બંધોદય એમ બન્નેને અટકાવ્યા વિના જ પોતાના બંધને, ઉદયને અથવા બંધોદય (એમ બન્ને)ને દેખાડે, પ્રગટ કરે તે અપરાવર્તમાન. આવી ૨૯ પ્રકૃતિઓ છે જે ગાથા ૧૮માં કહેવાશે.

(૧૩ થી ૧૬) **ચાર પ્રકારના વિપાકો**=(૧) ભવવિપાક, (૨) ક્ષેત્રવિપાક, (૩) પુદ્ગલવિપાક, (૪) જીવવિપાક.

જીવને જે પ્રકૃતિઓનો ઉદય-મુખ્યત્વે ભવને આશ્રયીને, ક્ષેત્રને આશ્રયીને અથવા શરીરપણે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલને આશ્રયીને થાય તે અનુક્રમે ભવવિપાક, ક્ષેત્રવિપાક અને પુદ્ગલ-વિપાક કહેવાય છે. *भवक्षेत्रपुद्गलानाश्रितत्वेन विपाको यासां ता:* એવો અર્થ કરવો. તે તે વિપાકવાળી પ્રકૃતિઓને ભવવિપાકી, ક્ષેત્રવિપાકી અને પુદ્ગલવિપાકી પણ કહેવાય છે. જે પ્રકૃતિઓનો ઉદય મુખ્યત્વે પોતપોતાના ભવને આશ્રયીને થાય છે. એવાં ૪ આયુષ્ય એ ભવવિપાકી કહેવાય છે. જે પ્રકૃતિઓનો ઉદય મુખ્યત્વે વિગ્રહગતિરૂપ ક્ષેત્રને આશ્રયીને જ થાય છે. તે ચાર આનુપૂર્વી ક્ષેત્રવિપાકી કહેવાય છે. એવી જ રીતે ઔદારિકાદિ-શરીર રૂપે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલને આશ્રયીને મુખ્યત્વે વિપાક બતાવનારી શરીર નામકર્મ આદિ ૩૬ પ્રકૃતિઓ પુદ્ગલવિપાકી છે. આ વિષય ગાથા ૧૯-૨૦-૨૧માં આવશે.

જે પ્રકૃતિઓ સીધેસીધું પોતાનું ફળ (વિપાક) જીવને બતાવે તે જીવવિપાકી કહેવાય છે. આવી ૭૮ પ્રકૃતિઓ છે જે ગાથા ૨૦મીમાં આવશે. અહીં જો કે સર્વે કર્મો પોતાનો વિપાક જીવને જ આપે છે. પરંતુ વિપાક આપવામાં ભવ-ક્ષેત્ર અને શારીરિક પુદ્ગલોની નિમિત્તરૂપે પ્રધાનતા ગણીને તે તે વિપાકી કહી છે.

(૧૭ થી ૨૦) **ચારપ્રકારના બંધ**=પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ, (૧) બંધાતા કર્મોમાં સ્વભાવનું નક્કી થવું તે

પ્રકૃતિબંધ. (૨) બંધાતા કર્મોમાં આત્માની સાથે રહેવાના કાળનું માન નક્કી થવું તે **સ્થિતિબંધ.** (૩) બંધાતા કર્મોમાં ફળ આપવાની શક્તિની તીવ્ર-મંદતા નક્કી થવી તે **રસબંધ.** અને (૪) દલસંચયના પ્રમાણનું નક્કી થવું તે **પ્રદેશબંધ.** આ ચારે પ્રકારના બંધનું તથા તેના સ્વામિનું વર્ણન ગાથા ૨૨થી ૯૬માં સમજાવાશે.

(૨૧ થી ૨૪) **પ્રકૃતિબંધાદિ ચાર પ્રકારના બંધના સ્વામી**= *બંધવિહ સામી ય* આ પદમાં લખેલ *બંધ* શબ્દ ડમરુકમણિના ન્યાયથી *સામી* શબ્દની સાથે પણ જોડવો. ઓછામાં ઓછી અને વધારેમાં વધારે પ્રકૃતિઓ કયો જીવ બાંધે? તે પ્રકૃતિબંધના સ્વામી. એવી જ રીતે વધારેમાં વધારે અને ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ કોણ બાંધે? તે સ્થિતિબંધના સ્વામી. આ રીતે તીવ્ર-મંદરસના સ્વામી કોણ? જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સ્વામી કોણ ? ઈત્યાદિ ચાર પ્રકારના સ્વામી પણ તે ગાથાઓમાં સમજાવાશે.

च શબ્દથી ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણી એમ બે દ્વારો કહેવાશે.

(૨૫) **ઉપશમશ્રેણી**= મોહનીયકર્મની અઠ્ઠાવીસે કર્મપ્રકૃતિઓને ઉપશમાવવાની એટલે દબાવવાની (અર્થાત્ સત્તામાં રહેલી હોવા છતાં ઉદય-ઉદીરણાદિને અટકાવવા સ્વરૂપ ઉપશમાવવાની) જે પદ્ધતિ-નીતિ-રીતિ તે ઉપશમશ્રેણી. આ શ્રેણીનું વર્ણન ૯૮ મી ગાથામાં આવશે.

(૨૬) **ક્ષપકશ્રેણી**= મોહનીયકર્મનો અને ત્યારબાદ શેષઘાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરવાની (એટલે ઉદયમાંથી અને સત્તામાંથી સર્વથા નિર્મૂળ કરવાની) જે પદ્ધતિ-નીતિ-રીતિ તે ક્ષપકશ્રેણિ. આ શ્રેણીનું વર્ણન ૯૯-૧૦૦ ગાથામાં આવશે.

આ પ્રમાણે આ પાંચમા કર્મગ્રંથમાં કુલ-૨૬ દ્વારોનું વર્ણન કરવામાં આવશે તેને **અભિધેય** અર્થાત્ **વિષય** કહેવાય છે.

આ ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી કોણ? એવો પ્રશ્ન થાય. તેનો ઉત્તર એ છે કે જેની કંઈક તથાભવ્યતા પાકી છે એવા તથા મોક્ષ-માર્ગાભિમુખ થઈને જે જીવ, આત્મા અને કર્મના સંબંધનું જ્ઞાન મેળવવા ઈચ્છે છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને કર્મક્ષયની તીવ્ર ઝંખના રાખે છે, તેવા ભવ્ય જીવો આ ગ્રંથ ભણવાના અધિકારી છે. ॥૧॥

જે પ્રમાણે ઉદ્દેશ (સામાન્યથી દ્વારોનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય તે જ પ્રમાણે નિર્દેશ (વિસ્તારથી દ્વારોનું વર્ણન) કરવું જોઈએ. એવો ન્યાય હોવાથી પ્રથમ ધ્રુવબંધ દ્વારમાં કેટલી અને કઈ કઈ કર્મપ્રકૃતિઓ આવે? તે સમજાવે છે–

वन्नचउतेयकम्मा-गुरुलहुनिमिणोवघायभयकुच्छा ।
मिच्छकसायावरणा, विग्घं धुवबंधि सगचत्ता ॥२॥

(वर्णचतुष्कतैजसकार्मणाऽगुरुलघुनिर्माणोपघातभयजुगुप्साः ।
मिथ्यात्वकषायावरणानि, विघ्नं ध्रुवबन्धिन्यः सप्तचत्वारिंशत्) ॥२॥

वन्नचउ= વર્ણ ચતુષ્ક, **तेयकम्म**= તૈજસ અને કાર્મણ, **अगुरु-लहु**= અગુરુલઘુ, **निमिणोवघाय**= નિર્માણ અને ઉપઘાત, **भयकुच्छा**= ભય અને જુગુપ્સા, **मिच्छ**= મિથ્યાત્વ, **कसायावरणा**= સોળકષાય તથા પાંચ અને નવ આવરણ, **विग्घं**= અંતરાય પાંચ, **धुवबंधि**= ધ્રુવબંધી, **सगचत्ता**= સુડતાલીસ છે.

ગાથાર્થ– વર્ણચતુષ્ક, તૈજસ, કાર્મણ, અગુરુલઘુ, નિર્માણ, ઉપઘાત, ભય, જુગુપ્સા, મિથ્યાત્વ, સોળ કષાય, ચૌદ આવરણ, અને પાંચ અંતરાય એમ કુલ-૪૭ કર્મપ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધી છે. ॥૨॥

વિવેચન–ચોથા કર્મગ્રંથમાં કહેલા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર કર્મબંધના મૂળ બંધહેતુઓ છે. તે ચાર બંધહેતુઓમાંથી જે જે કર્મપ્રકૃતિઓના જે જે બંધહેતુઓ ગાથા ૫૩માં કહ્યા છે. તે તે

બંધહેતુઓ હોતે છતે જેનો અવશ્ય બંધ છે જ. તે ધ્રુવબંધવાળી અર્થાત્ ધ્રુવબંધી કર્મપ્રકૃતિ કહેવાય છે. *निजबन्धहेतुसद्‌भावेऽवश्यं बन्धसद्‌भावः, यासां ताः ध्रुवबन्धाः* આવું ધ્રુવબંધનું લક્ષણ છે.

મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મનો બંધહેતુ મિથ્યાત્વનો ઉદય છે. તે પહેલા ગુણઠાણે અવશ્ય હોય જ છે અને તે મિથ્યાત્વબંધહેતુ હોતે છતે મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મ અવશ્ય બંધાય જ છે. માટે ધ્રુવબંધી છે.

અનંતાનુબંધી આદિ ૧૬ કષાયોના બંધનો હેતુ તે તે કષાયોનો ઉદય છે. *''जो वेयइ सो बंधइ''* આવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી. ત્યાં અનંતાનુબંધીનો ઉદય બે ગુણઠાણા સુધી, અપ્રત્યાખ્યાનીયનો ઉદય ચાર ગુણઠાણા સુધી, પ્રત્યાખ્યાનાવરણનો ઉદય પાંચ ગુણઠાણા સુધી અને બાદર સંજ્વલનનો ઉદય નવ ગુણઠાણા સુધી છે. તેથી જ તે તે કષાયોનો બંધ પણ તે તે ગુણઠાણા સુધી અવશ્ય થાય જ છે. માટે તે સોળે કષાયો ધ્રુવબંધી છે.

પ્રશ્ન– તે તે કષાયના બંધમાં તે તે કષાયનો ઉદય જ કારણ છે- એમ જો કહો છો, તો જે જીવે અનંતાનુબંધીની વિસંયોજના કરેલી છે અને મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મનો સત્તામાંથી ક્ષય કર્યો નથી તેવો મોહનીયની ૨૪ની સત્તાવાળો જીવ પડીને જ્યારે મિથ્યાત્વે આવે છે ત્યારે અનંતાનુબંધીનો ઉદય પ્રથમ એક આવલિકામાં હોતો નથી. છતાં અનંતાનુબંધીનો બંધ અવશ્ય હોય જ છે. તેથી અનંતાનુબંધીના ઉદયરૂપ કારણ ન હોવા છતાં બંધરૂપ કાર્ય તો થાય છે. તો પછી તે તે કષાયનો ઉદય, એ તે તે કષાયના બંધનો હેતુ છે એમ કેમ કહેવાય? ઉદયાત્મક કારણ વિના પણ બંધાત્મક કાર્ય તો થાય છે. તેથી ઉદયને કારણ કેમ કહેવાય?

ઉત્તર–ત્યાં મિથ્યાત્વનો ઉદય એ અનંતાનુબંધીના બંધનો હેતુ જાણવો. અર્થાત્ પ્રથમના બે ગુણસ્થાનક સુધી જ અનંતાનુબંધી બંધાય

છે. અને બે સુધી જ અનંતાનુબંધીનો ઉદય હોય છે. એટલે સામાન્યથી ઉદય એ જ તે કષાયના બંધનું કારણ છે. છતાં મિથ્યાત્વે પ્રથમાવલિકામાં આવા જીવને અનંતાનુબંધીનો ઉદય ન હોવા છતાં બંધ થાય છે. તેથી મિથ્યાત્વનો ઉદય પણ અનંતાનુબંધીના બંધનું કારણ છે.

પ્રશ્ન– તો પછી મિથ્યાત્વનો ઉદય એ જ અનંતાનુબંધીના બંધનો હેતુ છે. એમ જ કહોને! અનંતાનુબંધીના ઉદયને બંધહેતુ કેમ કહો છો!

ઉત્તર–જો મિથ્યાત્વના ઉદયને જ અનંતાનુબંધીના બંધનો હેતુ કહેવામાં આવે તો સાસ્વાદન ગુણઠાણે મિથ્યાત્વનો ઉદય નથી. છતાં અનંતાનુબંધીનો બંધ છે, તે ઘટે નહીં. તેથી મુખ્યત્વે કષાયોદય જ બંધહેતુ છે. પરંતુ અપવાદે મિથ્યાત્વનો ઉદય પણ અનંતાનુબંધીનો બંધહેતુ થાય છે.

પ્રશ્ન–દસમે ગુણઠાણે સંજ્વલન કષાયનો (સૂક્ષ્મલોભનો) ઉદય તો છે. છતાં બંધ નથી. તો તે તે કષાયના બંધમાં તે તે કષાયોદય બંધહેતુ છે એમ કેમ કહી શકાય!

ઉત્તર–બાદર સંજ્વલન કષાયોદય માત્ર જ સંજ્વલન કષાયના બંધનો હેતુ છે. સૂક્ષ્મકષાયોદય બંધહેતુ નથી. તે ઉદય અત્યન્ત હીન રસવાળો હોવાથી સંજ્વલનનો બંધહેતુ બનતો નથી. જો કે આ સૂક્ષ્મકષાયોદય જ્ઞાનાવરણીયાદિ ૧૬ પ્રકૃતિઓનો બંધહેતુ બને જ છે. પરંતુ સંજ્વલનકષાયનો બંધહેતુ બનતો નથી.

બાકીની ૩૦ ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓનો પણ બંધહેતુ **કષાયોદય** જ છે. પરંતુ થિણદ્ધિત્રિકનો બંધહેતુ અનંતાનુબંધી કષાયોદય છે અને બાકીની ૧૪+૧૩=૨૭ નો બંધ હેતુ સં. કષાયોદય છે. તેથી તે પણ આઠમા અને દસમા ગુણસ્થાનક સુધી અવશ્ય બંધાય જ છે. માટે ધ્રુવબંધી છે.

પ્રશ્ન– જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીય ૪ અને અંતરાય ૫, એમ ૧૪ પ્રકૃતિઓનો બંધ દસમા સુધી હોવાથી તેઓનો બંધહેતુ તો

કષાયોદય કહ્યો તે બરાબર છે. પરંતુ નામકર્મની ધ્રુવબંધી ૯ અને ભય, જુગુપ્સા એમ ૧૧ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે આઠમા સુધી અને બંધહેતુ જે કષાયોદય તમે કહો છો, તે દસમા સુધી છે. તો પછી આ ૧૧નો બંધહેતુ સંજ્વલનકષાયોદય કેમ કહેવાય? અને જો આ ૧૧ પ્રકૃતિઓનો બંધહેતુ સંજ્વલનનો ઉદય હોય તો દસમા સુધી આ ૧૧ પ્રકૃતિઓનો બંધ પણ હોવો જોઈએ?

ઉત્તર–આ અગિયાર પ્રકૃતિઓના બંધનો હેતુ સંજ્વલન કષાયોદય જ છે. પરંતુ તે ૧૧ પ્રકૃતિના બંધનો હેતુ બને તેવો કંઈક તીવ્ર સંજ્વલનકષાયોદય બંધહેતુ છે. એમ સમજવું. આ ૧૧ પ્રકૃતિઓનો બંધહેતુ બની શકે એવો તેવા પ્રકારનો કંઈક તીવ્ર સંજ્વલન કષાયોદય નવમે-દસમે ગુણઠાણે નથી. માટે તે તે પ્રકૃતિના **બંધને યોગ્ય એવો સંજ્વલન કષાયોદય** એ બંધહેતુ છે. એમ ૧૧ પ્રકૃતિમાં જાણવું. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વના બંધમાં મિથ્યાત્વોદય કારણ, સોળ કષાયના બંધમાં તે તે કષાયોદય કારણ, થિણદ્ધિત્રિકના બંધમાં અનંતાનુબંધીનો ઉદય કારણ, અને શેષ ૨૭ પ્રકૃતિના બંધમાં તત્તદ્‌બંધયોગ્ય સંજ્વલનકષાયોદય કારણ છે એમ જાણવું.

અથવા જે પ્રકૃતિઓનો બંધ કર્મસ્તવાદિમાં જે જે ગુણઠાણા સુધી કહ્યો છે ત્યાં સુધી અવશ્ય બંધ હોય જ તે ધ્રુવબંધી અને વિકલ્પે હોય તે અધ્રુવબંધી કહેવાય એમ પણ અર્થ ઉપરોક્ત અર્થને અનુસારે થાય છે. તેથી મિથ્યાત્વનો બંધ પહેલા ગુણઠાણા સુધી, થિણદ્ધિત્રિક તથા અનંતાનુબંધીનો બંધ બીજા ગુણઠાણા સુધી, અપ્રત્યાખ્યાનીયનો બંધ ચોથા સુધી, પ્રત્યાખ્યાનાવરણનો બંધ પાંચમા સુધી, નિદ્રાદ્વિકનો બંધ ૮/૧ ભાગ સુધી નામકર્મની ૯ પ્રકૃતિઓનો બંધ આઠમાના છટ્ઠા ભાગ સુધી, ભય જુગુપ્સાનો બંધ આઠમાના સાતમા ભાગ સુધી, સંજ્વલનનો બંધ નવમા સુધી અને શેષ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાયનો બંધ દસમા સુધી કર્મસ્તવાદિમાં કહ્યો છે અને ત્યાં સુધી અવશ્ય બંધાય જ છે. માટે પણ ધ્રુવબંધી છે. આ

પ્રમાણે ૪૭ પ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધી છે એમ સમજાવ્યું. તેમાં કર્મવાર આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાના૦ ૫, દર્શના૦ ૯, દર્શનમોહ૦ ૧, ચારિત્ર મોહ૦૧૮, નામકર્મની ૯, અને અંતરાયની ૫ એમ ૪૭ પ્રકૃતિઓ જાણવી. ॥૨॥

હવે અધ્રુવબંધી સમજાવે છે–

तणुवंगागिइसंघयण, जाइ गइ खगइ पुव्वि जिणु सासं ।
उज्जोयायवपरघा, तसवीसागोयवेयणियं ॥३॥

हासाइजुयलदुगवेय, आउ तेवुत्तरी अधुवबंधा ।
भंगा अणाइ साइ, अणंतसंतुत्तरा चउरो ॥४॥

(तनूपांगाकृतिसंहनन-जातिगति-खगतिपूर्विजिनोच्छ्वासम् ।
उद्योतातपपराघातत्रसविंशतिगोत्रवेदनीयम् ॥३॥

हास्यादियुगलद्विकवेदायूंषि त्रिसप्तति: अध्रुवबन्धिन्य: ।
भङ्गा अनादिसाद्यनन्तसान्तोत्तराश्चत्वार: ॥४॥)

तणुवंगागिइ=શરીર, ઉપાંગ, આકૃતિ (સંસ્થાન), **संघयण**=છ સંઘયણ, **जाइ**=પાંચ જાતિ, **गइ**=ચાર ગતિ, **खगइ**=બે વિહાયોગતિ, **पुव्वि**=ચાર આનુપૂર્વી, **जिण**=જિનનામકર્મ, **उसासं**=શ્વાસોચ્છ્‌વાસ-નામકર્મ, **उज्जोयायव**=ઉદ્યોત, આતપ, **परघा**=પરાઘાતનામકર્મ, **तसवीसा**=ત્રસની વીસ પ્રકૃતિઓ, **गोय**=ગોત્રની બે, **वेयणियं**=બે વેદનીય. ॥૩॥

हासाइजुयलदुग=હાસ્યાદિનાં બે યુગલ, **वेय**=ત્રણ વેદો, **आउ**=ચાર આયુષ્ય, **तेवुत्तरी**=તોતેર, **अधुवबंधा**=અધ્રુવબંધી છે. **भंगा**=ભાંગા, **अणाइ साइ**=અનાદિ અને સાદિ તથા **अणंतसंतुत्तरा**=અનંત અને સાન્ત છે પાછળ જેને એવા, **चउरो**=ચાર છે. ॥૪॥

ગાથાર્થ–૩ શરીર, ૩ અંગોપાંગ, ૬ સંસ્થાન, ૬ સંઘયણ, ૫ જાતિ, ૪ ગતિ, ૨ વિહાયોગતિ, ૪ આનુપૂર્વી, જિનનામ, ઉચ્છ્‌વાસ-

નામ, ઉદ્યોત, આતપ, પરાઘાત, ત્રસવિંશતિ, ૨ ગોત્ર, ૨ વેદનીય, હાસ્યાદિ બે યુગલ ૪, વેદ ૩, તથા ૪ આયુષ્ય એમ કુલ ૭૩ અધ્રુવબંધી છે. તેના અનંત અને સાન્તની સાથે અનાદિ અને સાદિ જોડતાં ચાર ભાંગા થાય છે. ॥ ૩-૪ ॥

વિવેચન—ધ્રુવબંધી ૪૭ સમજાવીને બાકીની ૭૩ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવબંધી છે. તે હવે સમજાવે છે—

તણુ શબ્દથી શરીરનામકર્મની પાંચે પ્રકૃતિઓ જો કે લેવી જોઈએ, પરંતુ તૈજસ અને કાર્મણશરીર નામકર્મ ધ્રુવબંધી તરીકે પૂર્વે કહેલાં હોવાથી તે બે વિના બાકીનાં ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર નામકર્મ એમ ત્રણ, અંગોપાંગ નામકર્મ પણ એ જ પ્રમાણે ત્રણ, સમચતુરસ્ર નામકર્માદિ- છ, વજ્રઋષભ નામકર્માદિ છ, એકેન્દ્રિય જાતિનામકર્માદિ પાંચ, નરકગતિ નામકર્માદિ ચાર, શુભ-અશુભ વિહાયોગતિ યુગલ, મૂળગાથામાં **''પૂર્વી''** શબ્દ હોવા છતાં પદના એકદેશમાં પદના સમુદાયનો ઉપચાર થતો હોવાથી અહીં **''આનુપૂર્વી''** અર્થ લેવો, તેથી દેવાનુપૂર્વી વગેરે ચાર આનુપૂર્વી નામકર્મ, તીર્થંકર નામકર્મ, ઉચ્છ્વાસનામ, ઉદ્યોતનામ, આતપ નામ, પરાઘાતનામ, ત્રસ વડે ઓળખાતી ૨૦ પ્રકૃતિઓ (ત્રસ દશક અને સ્થાવરદશક). બે ગોત્રકર્મ, બે વેદનીયકર્મ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ અને શોક એમ હાસ્યાદિ બે યુગલ, પુરુષવેદાદિ ત્રણવેદ, અને નરકાયુષ્યાદિ ચાર આયુષ્ય એમ કુલ ૭૩ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવબંધી છે.

અહીં **આહારકશરીર નામકર્મ** અને **આહારક અંગોપાંગ નામકર્મ** પ્રમાદ વિનાના ચારિત્રથી તથા **જિનનામકર્મ** સમ્યક્ત્વથી બંધાય એમ કર્મસ્તવાદિમાં કહ્યું છે. છતાં પ્રમાદ વિનાનું ચારિત્ર અને સમ્યક્ત્વ હોવા છતાં આ ત્રણે કર્મો ક્યારેક બંધાય છે. કયારેક બંધાતાં નથી. અર્થાત્ ચારિત્ર અને સમ્યક્ત્વ હોવા છતાં પણ સર્વેને બંધાતાં નથી. માટે આ ત્રણ કર્મપ્રકૃતિઓ અધ્રુવબંધી છે.

પ્રશ્ન—પ્રમાદ વિનાનું ચારિત્ર અને સમ્યક્ત્વ આ તો આત્માના ઉત્તમ ગુણો છે. શું ગુણો કર્મબંધના હેતુ હોય? ગુણોથી તો કર્મોનો ક્ષય થાય. કર્મોનો બંધ તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી થાય છે. તથા ચારિત્ર અને સમ્યક્ત્વથી જો આ કર્મો બંધાતાં હોય તો સાતમા-આઠમા ગુણઠાણા કરતાં ઉપરના નવમા ગુણઠાણાથી ચૌદમા ગુણઠાણામાં ચારિત્ર અને સમ્યક્ત્વ વધારે નિર્મળ નિર્મળ છે ત્યાં પણ આ ત્રણ કર્મો કેમ બંધાતાં નથી? વળી **''અપ્રમાદ ચારિત્ર''** સાતમે-આઠમે ગુણઠાણે તો નિયમા હોય જ છે, તેથી ત્યાં અપ્રમાદ ચારિત્રના કારણે જો આહારકદ્વિક બંધાતું હોય તો નિયમા કેમ બંધાતું નથી? અને જિનનામકર્મ સમ્યક્ત્વના કારણે જો બંધાતું હોય અને ત્રણ સમ્યક્ત્વમાંથી જો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી બંધાતું હોય તો અગિયારમા ગુણઠાણા સુધી, ક્ષાયિકથી બંધાતું હોય તો ચૌદમા ગુણઠાણા સુધી અને ક્ષયોપશમથી બંધાતું હોય તો માત્ર સાતમા ગુણઠાણા સુધી જ જિનનામકર્મ બંધાવું જોઈએ. આઠમા ગુણઠાણાના છઠ્ઠાભાગ સુધી જ બંધાનારું જિનનામકર્મ ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાંથી કોઈની પણ સાથે અન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ ધરાવતું નથી. તથા ચોથા આદિ ગુણસ્થાનકોમાં ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વોમાંથી કોઈને કોઈ એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ તો જીવોમાં હોય જ છે છતાં તે ગુણઠાણા-વાળા સર્વે જીવોને જિનનામકર્મ બંધાતું નથી. તો સમ્યક્ત્વથી જિનનામકર્મ બંધાય છે. એમ કેમ કહેવાય?

ઉત્તર—તમારો પ્રશ્ન બરાબર છે. પરમાર્થથી તો સંયમ અને સમ્યક્ત્વ એ આત્માના ગુણો હોવાથી કર્મબંધના હેતુ નથી જ. મિથ્યાત્વ આદિ ચાર બંધહેતુમાંથી **કષાય** નામના ત્રીજા બંધહેતુ વડે જ આ ત્રણ કર્મપ્રકૃતિઓ બંધાય છે. ત્યાં આત્માના સંયમાદિ ગુણો ઉપર અને ગુણોની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્ન ઉપરના અતિશય **રાગ-પ્રેમ** સ્વરૂપ પ્રશસ્ત કષાયથી આહારકદ્વિક બંધાય છે. પરંતુ આવો **પ્રશસ્તકષાય** જીવને

સાતમે-આઠમે ગુણઠાણે વિશિષ્ટ ચારિત્રવાળાને જ આવે છે. અન્ય ગુણઠાણે આવતો નથી માટે પ્રશસ્તકષાયહેતુક એવુ આહારકદ્વિક સાતમે અને આઠમાના છઠ્ઠા ભાગ સુધી જ બંધાય છે. અન્ય ગુણઠાણે બંધાતું નથી. આવા પ્રકારનો આ પ્રશસ્તકષાય સાતમે અને આઠમા ગુણઠાણાના છઠ્ઠા ભાગ સુધી સંભવતા **ચારિત્રકાળે** જ હોય છે. તેથી ઉપચાર કરીને ચારિત્રને બંધહેતુ કહ્યો છે. એવી જ રીતે **"સર્વે જીવોને ધર્મ પમાડું"** એવી ભાવદયાવાળી ભાવના યુક્ત પરોપકાર કરવા રૂપ સર્વજીવો પ્રત્યે અને પરમાત્માના ધર્મપ્રત્યે જે **અવિચલ રાગ** એ જ જિનનામના બંધનો હેતુ છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વ એ જિનનામના બંધનો હેતુ નથી. આવા પ્રકારના અવિચલ રાગ સ્વરૂપ **પ્રશસ્ત કષાય** ચોથાથી આઠમાના છઠ્ઠા ભાગ સુધી જ હોય છે. ઉપરની શ્રેણીમાં કષાયોનો ક્ષય અથવા ઉપશમ થતો જતો હોવાથી સમ્યક્ત્વ હોવા છતાં પ્રશસ્ત એવો પણ કષાય ન હોવાથી જિનનામ બંધાતું નથી. તથા ચોથાથી આઠમા સુધીમાં પણ ત્રણ સમ્યક્ત્વમાંથી ગમે તે એક સમ્યક્ત્વ નિયમા હોય જ છે છતાં પરોપકાર કરવાની ભાવના સ્વરૂપ પ્રશસ્ત રાગાત્મક કષાય સર્વે જીવોને હોતો નથી. તેથી ત્યાં સમ્યક્ત્વ હોવા છતાં જિનનામકર્મ નિયમા બંધાતું નથી. આ રીતે સમ્યક્ત્વ એ આત્માનો ગુણ છે. તેથી તે જિનનામના બંધનો હેતુ નથી. પરંતુ **પ્રશસ્તરાગાત્મક કષાય જ** જિનનામના બંધનો હોતુ છે. છતાં તેવો પ્રશસ્તરાગ જો આવે તો નિયમા ત્રણમાંના કોઈપણ એક સમ્યક્ત્વવાળાને જ આવે છે. સમ્યક્ત્વ વિના આવો પ્રશસ્તરાગ (ધર્મ ઉપરનો અને ધર્મ પમાડવા ઉપરનો રાગ) આવતો નથી. તેથી સમ્યક્ત્વમાં ઉપચાર કરીને જિનનામના બંધનો હેતુ સમ્યક્ત્વ કહ્યો છે.

પરાઘાત અને **ઉચ્છ્વાસ નામકર્મ** આ બન્ને પ્રકૃતિઓનો બંધહેતુ કષાય છે. તે **કષાય બંધહેતુ** જીવમાં હોવા છતાં પણ પરભવ પ્રાયોગ્ય બંધાતી પ્રકૃતિઓમાં જો **પર્યાપ્તા** પ્રાયોગ્ય બંધ થતો હોય તો જ આ

બે પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. અને જો અપર્યાપ્તા પ્રાયોગ્ય બંધ થતો હોય તો આ બે પ્રકૃતિઓ બંધાતી નથી. માટે પહેલા ગુણઠાણાથી આઠમા ગુણઠાણાના છઠ્ઠાભાગ સુધીમાં પણ અવશ્ય બંધવાળી નથી. તેથી તે બે પ્રકૃતિઓને અધ્રુવબંધી કહેલી છે.

આતપ નામકર્મ પહેલા ગુણઠાણે બંધાય છે. માટે તેનો બંધહેતુ મિથ્યાત્વમોહ છે. પરંતુ મિથ્યાત્વમોહ હોવા છતાં પણ સૂર્યના વિમાનમાં રહેલા બાદરપૃથ્વીકાય પ્રાયોગ્ય બંધ જીવ જ્યારે કરતો હોય છે ત્યારે જ આતપ નામકર્મ બંધાય છે. શેષકાલે મિથ્યાત્વમોહ હોવા છતાં પણ તે કર્મ બંધાતું નથી. માટે અધ્રુવબંધી છે.

ઉદ્યોત નામકર્મનો બંધ પહેલા–બીજા એમ બે ગુણઠાણા સુધી જ છે. છતાં તે બે ગુણઠાણામાં વર્તતા જીવો પણ શીતળ પ્રકાશયુક્ત શરીરવાળા એવા તિર્યંચપ્રાયોગ્ય બંધ કરતા હોય ત્યારે જ બંધાય છે. અન્યથા બંધાતું નથી. માટે આ ઉદ્યોતનામકર્મ પણ અધ્રુવબંધી છે. આ પ્રમાણે આહારકદ્વિક, જિનનામકર્મ, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ અને ઉદ્યોતનામકર્મ એમ સાત કર્મ પ્રકૃતિઓનું અધ્રુવબંધિત્વ સમજાવ્યું.

બાકીની **૬૬** કર્મપ્રકૃતિઓ પરસ્પર પ્રતિપક્ષી છે. એટલે જ્યારે કોઈપણ પ્રતિપક્ષી એવી એક પ્રકૃતિ બંધાતી હોય ત્યારે શેષ પ્રતિપક્ષી પ્રકૃતિઓ પોતાનો બંધહેતુ હોવા છતાં પણ બંધાતી નથી. જેમકે- દેવગતિ પ્રાયોગ્ય બંધ આ જીવ કરતો હોય ત્યારે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક હોય તો પણ નરકાદિ ત્રણ ગતિઓ, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિઓ, ઔદારિક શરીર, ઔદારિક અંગોપાંગ નામકર્મ, ન્યગ્રોધાદિ પાંચ સંસ્થાન, વગેરે કર્મપ્રકૃતિઓ તે જીવ બાંધતો નથી. એવી જ રીતે નરકપ્રાયોગ્ય બંધ કરતો હોય ત્યારે દેવગતિ, તિર્યંચગતિ આદિ કેટલીક પ્રતિપક્ષી પ્રકૃતિઓ બંધાતી નથી. આ પ્રમાણે પરસ્પર પ્રતિપક્ષિતા (વિરોધિતા)ના

કારણે જ **"પોતાનો બંધહેતુ હોવા છતાં વૈકલ્પિક બંધવાળી"** છે. તેથી આ છાસઠે પ્રકૃતિઓ અધ્રુવબંધી જાણવી.

પ્રશ્ન :– *"बन्धहेतुसत्त्वेऽपि अनियतबन्धवत्त्वम् अध्रुवबन्धिनां लक्षणम्"* **બંધનો હેતુ હોવા છતાં પણ અનિયતબંધવાળાપણું** આ અધ્રુવબંધીનું લક્ષણ છે. ત્યાં એક પ્રશ્ન થાય છે કે (૧) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર મૂળ બંધહેતુમાંનો કોઈપણ એકાદ બંધહેતુ હોવા છતાં જે અનિયતબંધવાળી હોય તે પ્રકૃતિ અધ્રુવબંધી કહેવાય કે (૨) **"પડિણીયત્તણ"** ઈત્યાદિ પ્રથમ કર્મગ્રંથ ગાથા-૫૪ આદિમાં તથા તત્ત્વાર્થાધિગમના છઠ્ઠા-અધ્યાયના સૂત્ર ૬/૧૧ આદિમાં કહેલા પોતપોતાના નિશ્ચિત બંધહેતુ હોતે છતે અનિયત બંધવાળી હોય તે અધ્રુવબંધી કહેવાય?

બન્ને પક્ષમાંથી કોઈપણ પક્ષ લેવામાં આવે તો દોષ જ દેખાય છે. તે આ પ્રમાણે–જો પ્રથમપક્ષ કહીએ એટલે કે "ચાર મૂળ બંધ હેતુમાંથી કોઈપણ એક બંધહેતુ હોતે છતે અનિયતબંધવાળાપણું" આ લક્ષણ જો અધ્રુવબંધીનું કરીએ તો આ લક્ષણ ૪૭ ધ્રુવબંધીમાં પણ જતું હોવાથી **"અતિવ્યાપ્તિ"** દોષ આવે છે. કારણ કે મિથ્યાત્વાદિ મૂળ ચાર બંધહેતુમાંના કેટલાક બંધહેતુઓ એકથી દસ ગુણસ્થાનકોમાં છે. ત્યાં ૪૭ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. પરંતુ અગિયારમે-બારમે-અને તેરમે ગુણઠાણે આ ચાર મૂળબંધહેતુમાંનો જ એક **યોગ** બંધહેતુ છે. છતાં સુડતાલીસમાંથી એક પણ પ્રકૃતિ બંધાતી નથી. આ પ્રમાણે દસ ગુણઠાણા સુધી યથાયોગ્ય બંધવાળી, અને અગિયાર આદિ ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકોમાં અબંધવાળી થવાથી સુડતાલીસે પ્રકૃતિઓ અનિયત-બંધવાળી થઈ. તેથી અધ્રુવબંધીનું લક્ષણ ધ્રુવબંધીમાં ગયું, જેથી અતિવ્યાપ્તિદોષ આવ્યો. અને જો બીજો પક્ષ કહીએ તો અધ્રુવબંધીનું લક્ષણ અધ્રુવબંધીમાં જ ઘટતું નથી. તેથી **અસંભવદોષ** આવે છે. કારણ કે પ્રથમકર્મગ્રંથની ૫૪મી ગાથા આદિમાં કહેલ ઉત્તરબંધહેતુ હોય અને તે તે પ્રકૃતિ ન બંધાય એવું બનવું શક્ય

જ નથી. જેમ કે નરકગતિ આદિ ચારે અધ્રુવબંધી છે. છતાં જ્યારે બહુઆરંભ-સમારંભ, બહુપરિગ્રહ અને રૌદ્રધ્યાન વર્તતું હોય ત્યારે અવશ્ય નરકગતિ પ્રાયોગ્ય બંધ થાય જ છે. માયા-કપટ-શઠતા આદિ ભાવો હોય ત્યારે અવશ્ય તિર્યંચગતિપ્રાયોગ્ય બંધ થતો જ હોય છે. તેથી સર્વે અધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓ પણ પોતપોતાનો બંધહેતુ હોય ત્યારે નિયત બંધવાળી જ થાય છે. આ પ્રમાણે અધ્રુવબંધીનું લક્ષણ પ્રથમપક્ષ પ્રમાણે અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું અને બીજા પક્ષ પ્રમાણે અસંભવદોષવાળું હોવાથી દોષિત છે. તો અધ્રુવબંધીનું સાચું લક્ષણ શું?

ઉત્તર–અહીં બીજો પક્ષ તો લેવાનો જ નથી તેથી અસંભવ દોષની ચર્ચા કરવાની રહેતી જ નથી. પરંતુ પહેલો પક્ષ લેવાનો છે. ત્યાં મિથ્યાત્વાદિ મૂલ ચાર બંધહેતુમાંનો કોઈ પણ એક બંધહેતુ હોતે છતે અનિયતબંધવાળી જે પ્રકૃતિઓ હોય તે અધ્રુવબંધી કહેવાય એવું લક્ષણ કરવાનું નથી. પરંતુ *"निज"* શબ્દ આગળ બંધમાં જોડવાનો છે. એટલે મિથ્યાત્વાદિ ચાર મૂલ બંધહેતુઓમાંથી જે જે પ્રકૃતિઓના બંધમાં *"चउ मिच्छ मिच्छअविरइ"* ચોથા કર્મગ્રંથની ગાથા ૫૩ પ્રમાણે જે જે બંધ હેતુઓ કહ્યા છે. જેમ કે- સાતાનો બંધ ચારના નિમિત્તવાળો, સોળપ્રકૃતિનો બંધ મિથ્યાત્વના નિમિત્તવાળો, પાંત્રીસ પ્રકૃતિનો બંધ મિથ્યાત્વ અને અવિરતિના નિમિત્તવાળો અને આહારકદ્વિક અને જિનનામ વિના બાકીની ૬૫નો બંધ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાય એમ ત્રણના નિમિત્તવાળો છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વાદિ સામાન્ય ચાર બંધહેતુમાંથી *निज*= **પોતપોતાનો બંધહેતુ** હોવા છતાં પણ અનિયત બંધવાળી જે પ્રકૃતિઓ છે. તે અધ્રુવબંધી છે. આ લક્ષણ ધ્રુવબંધી ૪૭ પ્રકૃતિમાંની એકેયમાં જતું નથી. તેથી અતિવ્યાપ્તિદોષ આવતો નથી. જેમકે-મિથ્યાત્વમોહનીયનો બંધહેતુ ઉપરોક્ત મૂળ ચાર બંધહેતુમાંથી ફક્ત એક મિથ્યાત્વ જ છે. અને તે મિથ્યાત્વબંધહેતુ હોતે છતે તે મિથ્યાત્વમોહનીય અનિયત-બંધવાળી નથી. પરંતુ નિયતબંધવાળી જ છે.

તેવી રીતે અનંતાનુબંધી આદિ સોળે કષાયોનો બંધહેતુ તે તે કષાયોદય છે. અને તે તે કષાયોદય જ્યારે જ્યારે વર્તતો હોય છે ત્યારે તે તે કષાયો બંધાય જ છે તેથી સોળકષાયની પ્રકૃતિઓ નિયતબંધવાળી છે તેથી તે ધ્રુવબંધી જ છે. આ રીતે **"બંધહેતુ માત્ર હોતે છતે અનિયત બંધવાળી"** એમ વ્યાખ્યા ન કરતાં તેમાં આગળ *નિજ*=શબ્દ ઉમેરીને મિથ્યાત્વાદિ ચાર સામાન્ય બંધહેતુઓમાંથી **"પોતપોતાના બંધહેતુ હોવા છતાં પણ જે અનિયતબંધવાળી** પ્રકૃતિઓ છે તે અધ્રુવબંધી છે. એવું લક્ષણ જાણવું. જેથી અહીં કોઈ દોષ આવતો નથી. આ પ્રમાણે ધ્રુવબંધી ૪૭ અને અધ્રુવબંધી ૭૩ પ્રકૃતિઓ છે. એ નક્કી થયું.

જે પ્રકૃતિઓનો બંધ અનાદિકાળથી જીવને ચાલતો હોય, બંધની આદિ જ ન હોય તે **અનાદિબંધ** કહેવાય છે. જે પ્રકૃતિઓનો બંધ અમુક કાળે જ શરૂ થયો હોય અર્થાત્ આદિવાળો બંધ હોય તે **સાદિબંધ** કહેવાય છે. જે બંધ સદા ચાલવાનો જ હોય, અંત આવવાનો જ ન હોય તે **અનંતબંધ** કહેવાય છે. અને જે બંધ સદા ચાલવાનો ન હોય પરંતુ અન્ત આવવાનો હોય તે **સાન્તબંધ** કહેવાય છે.

"અનાદિસાદિશબ્દૌ આદૌ યેષાં તે અનાદિસાદયઃ"=અનાદિ અને સાદિ એવા બે શબ્દો છે આદિમાં જેને તે, આ સમાસમાં *આદૌ* શબ્દવાળું *આદિ* પદ ગાથા પ્રાકૃત હોવાથી લોપ થયેલું છે. તથા *અનન્તસાન્તશબ્દૌ ઉત્તરપદે યેષાં તે અનન્તસાન્તોત્તરાઃ*=અનંત અને સાન્ત એવા શબ્દો છે ઉત્તરપદમાં જેને તે, આ સમાસમાં *ઉત્તરપદે* આ શબ્દમાં *તે લુગ્વા* (સિદ્ધહેમવ્યાકરણ ૩-૨-૧૦૮)થી *પદ* શબ્દનો લોપ થયેલો છે. (જુઓ સ્વોપજ્ઞ ટીકા). ૧. **અનાદિઅનંત,** ૨. **અનાદિસાન્ત,** ૩. **સાદિઅનંત,** અને ૪. **સાદિસાન્ત.** એમ ચાર પ્રકાર જાણવા. આ ચારે ભાંગા બંધ અને ઉદય આશ્રયી હવે પછીની ગાથામાં સમજાવાય છે.

હવે તે ચાર ભાંગામાંના કેટલા ભાંગા ધ્રુવોદયી, ધ્રુવબંધી આદિમાં સંભવે છે-તે જણાવે છે.

पढमबिया धुवउदइसु, धुवबंधिसु तइयवज्ज भंगतिगं ।
मिच्छम्मि तिन्नि भंगा, दुहा वि अधुवा तुरियभंगा ॥५॥

(प्रथमद्वितीयौ ध्रुवोदयासु ध्रुवबंधिनीषु तृतीयं वर्जयित्वा भङ्गत्रिकम् ।
मिथ्यात्वे त्रयो भङ्गा द्विधाऽपि अध्रुवाश्चतुर्थभङ्गाः) ॥५॥

पढम=પહેલો, **बिया**=બીજો, **धुवउदइसु**=ધ્રુવોદયિપ્રકૃતિઓમાં, **धुवबंधिसु**=ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓમાં, **तइय**=ત્રીજા ભાંગાને, **वज्ज**=વર્જીને, **भंगतिगं**=ત્રણ ભાંગા હોય છે. **मिच्छम्मि**=મિથ્યાત્વમાં, **तिन्नि**=ત્રણ, **भंगा**=ભાંગા હોય છે. **दुहा वि**=બન્ને પ્રકારની પણ, **अधुवा**= અધ્રુવભાવવાળી પ્રકૃતિઓમાં, **तुरियभंगा**= ચોથો ભાંગો જાણવો. ॥૫॥

ગાથાર્થ– (૨૬) ધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓમાં પહેલો અને બીજો ભાંગો હોય છે. ૪૭ ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓમાં ત્રીજા ભાંગા વિના બાકીના ત્રણ ભાંગા હોય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયમાં ઉદયને આશ્રયી ત્રણ ભાંગા હોય છે. અને બન્ને પ્રકારની અધ્રુવભાવવાળી પ્રકૃતિઓમાં ચોથો એક જ ભાંગો હોય છે. ॥ ૫॥

વિવેચન–અનાદિઅનન્ત, અનાદિસાન્ત, સાદિઅનંત અને સાદિસાન્ત એમ ચાર ભાંગા છે. ૪૭ ધ્રુવબંધી, ૭૩ અધ્રુવબંધી, અને હવે પછીની ગાથાઓમાં આવનારી ૨૭ ધ્રુવોદયી અને ૯૫ અધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓમાં આ ચાર ભાંગા સમજાવવાના છે, તેમાં છઠ્ઠી ગાથામાં ૨૭ ધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓ કહેલી છે. તેમાંથી એક મિથ્યાત્વમોહનીય વિના બાકીની ૨૬ ધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓમાં પહેલો અને બીજો એમ બે જ ભાંગા સંભવે છે. કારણ કે અભવ્યજીવોને સદાકાળ માટે પહેલું જ ગુણસ્થાનક હોવાથી છવ્વીસે પ્રકૃતિઓનો ઉદય સદાકાળ હોવાથી તે ઉદય અનાદિ કાળથી છે જ. અને અનંતકાળ સુધી રહેવાનો પણ છે જ. માટે અભવ્ય

જીવને આશ્રયી ૨૬ પ્રકૃતિનો ઉદય **અનાદિ અનન્ત** છે. તથા ભવ્યજીવોને આશ્રયી આ ૨૬ પ્રકૃતિઓનો ઉદય **અનાદિસાન્ત** છે. કારણ કે આ છવ્વીસે પ્રકૃતિઓનો ઉદય ભવ્યજીવોને પણ અનાદિકાળથી તો છે જ. પરંતુ ભવ્યજીવો ભવ્ય હોવાથી ભવિષ્યમાં મોક્ષે જશે, ત્યારે ક્ષપકશ્રેણી શરૂ કરશે જ. અને ત્યારે બારમે ગુણઠાણે જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીય ૪, અને અંતરાય ૫, એમ ૧૪ પ્રકૃતિઓનો ઉદય અનાદિનો હોવા છતાં વિરામ પામશે. અને તેરમાના અન્તે ૧૨ નામકર્મની પ્રકૃતિઓનો ઉદય વિરામ પામશે. માટે આ ૨૬ ધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓનો ઉદય ભવ્યજીવોને આશ્રયી **અનાદિસાન્ત** છે. ધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓ કુલ ૨૭ છે. જે આગળની છઠ્ઠી ગાથામાં આવે જ છે. તેમાંથી ૨૬નો ઉદય અભવ્યને આશ્રયી અનાદિ અનંત અને ભવ્યોને આશ્રયી અનાદિ સાન્ત એમ બે ભાંગાવાળો છે. પરંતુ એક મિથ્યાત્વમોહનીયમાં ત્રણ ભાંગા હોય છે. તે આ ગાથાના ત્રીજા પદમાં સમજાવીશું.

મિથ્યાત્વમોહનીય પણ ધ્રુવોદયી જ છે તેથી અભવ્યોને આશ્રયી અનાદિ અનંત, ભવ્યોને આશ્રયી અનાદિસાન્ત એ બે ભાંગા તો પૂર્વની જેમ જ હોય છે. તદુપરાંત સમ્યક્ત્વ પામીને પડેલા જીવોને આશ્રયી **સાદિસાન્ત** એવો એક ભાંગો વધારે પણ થાય છે. જેથી કુલ ત્રણ ભાંગા સંભવે છે. કારણ કે મિથ્યાત્વનો ઉદય અનાદિનો હોવા છતાં સમ્યક્ત્વ પામેલા જીવોમાં સમ્યક્ત્વકાળે મિથ્યાત્વનો ઉદય અટકી ચૂકેલો છે, તેવા જીવો સમ્યક્ત્વથી પતિત થાય ત્યારે પુનઃ મિથ્યાત્વનો ઉદય શરૂ થાય છે. તેથી સાદિ કહેવાય છે. અને એકવાર આ જીવ સમ્યક્ત્વ પામેલો હોવાથી કાળાન્તરે (ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળે પણ) અવશ્ય સમ્યક્ત્વ પામે જ છે. અને તે કાળે મિથ્યાત્વનો ઉદય અવશ્ય અટકે જ છે. તેથી સાદિસાન્ત એમ ત્રીજો ભાંગો પણ ઘટે છે. આ રીતે ધ્રુવોદયી એવા મિથ્યાત્વમાં *''મિચ્છમ્મિ તિન્નિ ભંગા''* કુલ ત્રણ ભાંગા હોય છે.

ધુવબંધિસુ તઇયવજ્જ ભંગતિગં—ધ્રુવબંધી એવી ૪૭ પ્રકૃતિઓનો બંધ ત્રીજા (સાદિ-અનંત) ભાંગાને વર્જીને બાકીના (૧-૨-૪-) એમ ત્રણ ભાંગાવાળો હોય છે. સુડતાલીસે ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓ અભવ્ય જીવોને અનાદિકાળથી બંધાય છે. અને પહેલું જ ગુણસ્થાનક સદા રહેવાનું હોવાથી કોઇપણ પ્રકૃતિનો બંધવિચ્છેદ થવાનો ન હોવાથી અનંતકાળ સુધી તે બંધ વર્તવાનો જ છે માટે અભવ્યજીવોને આશ્રયી **અનાદિ અનંત** બંધ હોય છે. ભવ્યજીવોને આ સુડતાલીસનો બંધ અનાદિનો હોવા છતાં તે જીવો ઉપરના ગુણસ્થાનકોમાં કાળાન્તરે ચઢવાના છે. ક્ષપકશ્રેણી આદિ પ્રારંભીને કેવલી થઇ મોક્ષે જવાના છે. અને તે કાળે સુડતાલીસે ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓનો પોતપોતાનો બંધવિચ્છેદ આવે તેવા ગુણસ્થાનકો ઉપર આરોહણ કરતાં બંધનો અંત પણ આવે જ છે. તેથી **અનાદિસાન્ત** નામનો બીજો ભાંગો સંભવે છે. તથા જે ભવ્યજીવો ઉપશમશ્રેણી પ્રારંભી અગિયારમા ગુણસ્થાનકે ગયા છે. ત્યાં (અધ્રુવબંધી એવી એક સાતા-વેદનીય માત્રનો જ બંધ હોવાથી) સુડતાલીસે ધ્રુવબંધીનો બંધ વિચ્છેદ થયેલો છે. પરંતુ ઉપશમ શ્રેણીથી પડતાં ૧૦-૯-૮-૭-૬ આદિ ગુણસ્થાનકોમાં આવતાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ સર્વે ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓનો બંધ પોતપોતાના ગુણસ્થાનકોથી પુનઃ શરૂ થાય છે. માટે **સાદિ,** અને એકવાર ઉપશમશ્રેણિ પ્રારંભેલી હોવાથી મિથ્યાત્વે જાય તો પણ દેશોન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તે તો ઉપર આવે જ, અને તે કાળે પોતપોતાના બંધવિચ્છેદવાળાં ગુણસ્થાનકો આવતાં બંધ વિરામ પામે જ, તેથી બંધ **સાન્ત** પણ છે. આ પ્રમાણે **સાદિસાન્ત** બંધ થવાથી ધ્રુવબંધી ૪૭ પ્રકૃતિઓમાં અનાદિઅનંત, અનાદિસાન્ત, અને સાદિસાન્ત એમ ત્રણ ભાંગા હોય છે. સુડતાલીસ ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓમાં મિથ્યાત્વમોહનીયનો બંધવિચ્છેદ પહેલાના ચરમસમયે, થીણદ્ધિત્રિક તથા અનંતાનુબંધીનો બીજાના ચરમસમયે, આ પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાનીયનો ચોથે, પ્રત્યાખ્યાનાવરણનો પાંચમે, નામકર્મની નવ અને ભય-જુગુપ્સાનો

અનુક્રમે આઠમાના છઠ્ઠા ભાગે અને સાતમા ભાગે, સંજ્વલનનો નવમે, અને નવ આવરણ તથા પાંચ અંતરાયનો દસમે બંધવિચ્છેદ થાય છે. તે કર્મસ્તવાદિ ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

દુહા વિ અધુવા તુરિય ભંગા=બન્ને પ્રકારની અધ્રુવપ્રકૃતિઓ ચોથા (સાદિસાન્ત) ભાંગાવાળી જાણવી. ૭૩ અધ્રુવબંધીનો બંધ, અને ૯૫ અધ્રુવોદયીનો ઉદય અધ્રુવ હોવાથી ક્યારેક જ હોય છે અને ક્યારેક હોતો નથી. જ્યારે બંધ અથવા ઉદય શરૂ થાય ત્યારે સાદિ અને જ્યારે વિરામ પામે ત્યારે સાન્ત એમ એક ચોથો ભાંગો જ સંભવે છે. ધ્રુવોદયી અને અધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓ જો કે છઠ્ઠી સાતમી ગાથામાં હવે કહેવાના છે. તો પણ ગ્રંથલાઘવતાના માટે તેના ભાંગા અહીં સાથે કહ્યા છે. ॥૫॥

	પ્રકૃતિઓ	અનાદિઅનંત	અનાદિસાન્ત	સાદિ અનંત	સાદિસાન્ત
૧	ધ્રુવબંધી-૪૭	અભવ્યને	ભવ્યને	×	૧૧મે જઈને પડેલાને
૨	ધ્રુવોદયી-૨૬	અભવ્યને	ભવ્યને	×	×
૩	અધ્રુવબંધી-૭૩	×	×	×	પ્રતિપક્ષી હોવાથી સર્વેને
૪	અધ્રુવોદયી-૯૫	×	×	×	પ્રતિપક્ષી હોવાથી સર્વેને
૫	મિથ્યાત્વમોહનીય ઉદયમાં-૧	અભવ્યને	ભવ્યને	×	સમ્યક્ત્વથી પડેલાને

આ પ્રમાણે ચારભાંગા સમજાવીને હવે ધ્રુવોદયી ૨૭ પ્રકૃતિઓ કહે છે–

निमिण थिरअथिर अगुरु य, सुहअसुह तेय कम्म चउवन्ना ।
नाणंतराय दंसण, मिच्छं धुवउदय सगवीसा ॥ ६ ॥

(निर्माणं स्थिरास्थिरमगुरुलघु, च शुभाशुभं तैजसकार्मणं चतुर्वर्णं ।
ज्ञानान्तरायदर्शनमिथ्यात्वं, ध्रुवोदयाः सप्तविंशतिः) ॥६॥

निमिण=નિર્માણ, **थिर-अथिर**=સ્થિર-અસ્થિર, **अगुरुय**=અગુરુલઘુ, **सुहअसुह**=શુભ, અશુભ, **तेयकम्म**=તૈજસ-કાર્મણ, **चउवन्ना**=વર્ણચતુષ્ક, **नाणंतरायदंसण**=જ્ઞાનાવરણીય પાંચ, અંતરાય પાંચ, અને દર્શનાવરણીય ચાર, **मिच्छं**=મિથ્યાત્વ, **धुवोदय**=ધ્રુવોદયી, **सगवीसा**=સત્યાવીસ. ॥૬॥

ગાથાર્થ– નિર્માણ, સ્થિર, અસ્થિર, અગુરુલઘુ, શુભ, અશુભ, તૈજસ, કાર્મણ, વર્ણચતુષ્ક, જ્ઞાનાવરણીય પાંચ, અંતરાય પાંચ, દર્શનાવરણીય ચાર, અને મિથ્યાત્વમોહનીય એમ ૨૭ પ્રકૃતિઓ ધ્રુવોદયી (નિત્યોદયી) છે. ॥૬॥

વિવેચન–ઉપરોક્ત સત્ત્યાવીશે પ્રકૃતિઓ પોતપોતાના ઉદયના વ્યવચ્છેદના સ્થાન સુધી સતત (નિરંતર) ઉદયમાં અવશ્ય વર્તતી જ હોવાથી ધ્રુવોદયી છે. એટલે નિત્ય ઉદયવાળી કહેવાય છે. ત્યાં પ્રથમ કહેલી નામકર્મની ૧૨ પ્રકૃતિઓ તેરમા ગુણઠાણાના અંત સુધી, જ્ઞાનાવરણીય આદિ ૧૪ પ્રકૃતિઓ ક્ષીણમોહના અન્ત્યસમય સુધી, અને મિથ્યાત્વમોહનીય પહેલા ગુણઠાણાના છેડા સુધી સતત ઉદયવાળી છે. તેથી ધ્રુવોદયી છે. ॥૬॥

ધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓ કહી, હવે અધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓ જણાવે છે–

थिरसुभियर विणु, अधुवबंधी मिच्छ विणु मोहधुवबंधी ।
निद्दोवघाय मीसं, सम्मं पणनवइ अधुवुदया ॥७॥

(स्थिरशुभेतरान् विनाऽध्रुवबन्धिन्यः, मिथ्यात्वं विना मोहध्रुवबन्धिन्यः।
निद्रोपघातमिश्रं सम्यक्त्वं पञ्चनवतिरध्रुवोदयाः) ॥७॥

થિરસુભ= સ્થિર અને શુભ, **इयर**= તે બેની પ્રતિપક્ષી, **विणु**= વિના, **अधुवबंधी**= અધ્રુવબંધી **मिच्छ विणु**= મિથ્યાત્વ વિના, **मोहधुवबंधी**= મોહનીયની ધ્રુવબંધી, **निद्दोवघायमीसं**= પાંચ નિદ્રા, ઉપઘાત અને મિશ્રમોહનીય, **सम्मं**= સમ્યક્ત્વમોહનીય, **पणनवइ**= પંચાણું, **अधुवुदया**= અધ્રુવોદયી છે. ॥૭॥

ગાથાર્થ–સ્થિર અને શુભ તથા તેની પ્રતિપક્ષી અસ્થિર અને અશુભ વિના બાકીની ૬૯ અધ્રુવબંધી, મિથ્યાત્વમોહનીય વિના બાકીની મોહનીયની ૧૮ ધ્રુવબંધી, નિદ્રા પાંચ, ઉપઘાત, મિશ્ર-મોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીય એમ કુલ-૯૫ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવોદયી છે. ॥૭॥

વિવેચન–ત્રીજી અને ચોથી ગાથામાં જે ૭૩ અધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓ કહી છે તેમાંથી સ્થિર, અસ્થિર, શુભ અને અશુભ આ ચાર પ્રકૃતિઓને ત્યજીને શેષ જે ૬૯ પ્રકૃતિઓ છે. તે અધ્રુવોદયી છે. સ્થિરાદિ ચાર ધ્રુવોદયીમાં ગણેલી હોવાથી અહીં (અધ્રુવોદયીમાં) ન્યૂન કરવામાં આવી છે. તથા મિથ્યાત્વ વિના શેષ ૧૮ મોહનીયની ધ્રુવબંધી (૧૬ કષાય, ભય અને જુગુપ્સા) તે પણ અધ્રુવોદયી છે. તથા નિદ્રાપંચક, ઉપઘાત, મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીય એમ કુલ ૬૯ +૧૮+૫+૧+૧+૧=૯૫ પંચાણું પ્રકૃતિઓ અધ્રુવોદયી છે.

પ્રશ્ન – સ્થિર, અસ્થિર અને શુભ, અશુભ પણ પરસ્પર પ્રતિપક્ષી હોવાથી એક સાથે એક જીવને એકનો જ ઉદય હોઇ શકે. બન્નેનો ઉદય સાથે ન હોઇ શકે તો ક્રમશઃ (વારાફરતી) ઉદય થતો હોવાથી ધ્રુવોદયી કેમ કહેવાય?

ઉત્તર– આ પ્રકૃતિઓ ઉદયમાં પ્રતિપક્ષી થતી નથી, એક સાથે બન્ને ઉદયમાં હોઇ શકે છે. કારણ કે શરીરમાં દાંત આદિ અવયવો જેમ સ્થિર પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્થિરનામકર્મ છે. તેમ જીભ વગેરે અસ્થિર અવયવો પણ સાથે જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે અસ્થિરનામકર્મ છે. આ બન્ને શરીરના જુદા જુદા

ભાગોની પ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ એક સાથે એક જીવને સમકાળે ઉદયમાં હોય છે. એવી જ રીતે નાભિથી ઉપરના અને નાભિથી નીચેના અવયવોની અનુક્રમે શુભતા અને અશુભતા પણ એક જીવમાં એક સાથે જ હોય છે. માટે શુભ-અશુભ નામકર્મનો ઉદય પણ પ્રતિપક્ષી નથી પરંતુ સાથે હોઇ શકે છે. તેથી સાથે જ સતત ઉદય હોવાથી ધ્રુવોદયી છે.

પ્રશ્ન–જો આ ચારેકર્મો શરીરના જુદા જુદા અવયવોની એટલે કે ભાગોની અપેક્ષાએ એક સાથે ઉદયમાં હોય છે માટે ધ્રુવોદયી છે. તો વિગ્રહગતિમાં શરીર જ જ્યારે નથી ત્યારે આ ચારેનો ધ્રુવ ઉદય કેમ ઘટશે?

ઉત્તર– વિગ્રહગતિમાં જો કે ઔદારિક કે વૈક્રિયશરીર નથી. તો પણ સ્થિરાદિ ચાર, વર્ણાદિ ચાર, નિર્માણ અને અગુરુલઘુ આ દસે પ્રકૃતિઓ છઠ્ઠી ગાથામાં તથા પંચસંગ્રહાદિ શાસ્ત્રોમાં ધ્રુવોદયી તરીકે કહેલી છે. તેથી અવશ્ય ઉદયમાં ચાલુ જ છે. ફક્ત ઔદારિકાદિશરીર હોત તો તેમાં ફળવિપાક બતાવત. પરંતુ ઔદારિકાદિ-શરીર નથી એટલે તેમાં ફળવિપાક બતાવતી નથી. જેમ અલોકમાં લોક જેટલા અસંખ્યાત ખંડુક જોનારું અવધિજ્ઞાન ત્યાં રૂપી દ્રવ્યો ન હોવાથી જોવાનું કાર્ય કરતું નથી. પરંતુ તદ્વિષયક અવધિજ્ઞાન નથી એમ નહીં. આપણે અગાસી ઉપરથી આકાશમાં જોઇએ તો આકાશમાં કોઇ પક્ષી કે પ્લેન ઉડતું ન હોય તો ન દેખાય, પરંતુ તેથી ચક્ષુમાં તે જોવાની શક્તિ નથી એમ નહીં તથા વિગ્રહગતિમાં પણ ઔદારિકાદિ સ્થૂલ શરીર નથી. પરંતુ તૈજસ-કાર્મણ રૂપ સૂક્ષ્મશરીર તો છે જ. આ દસે પ્રકૃતિઓ તૈજસ-કાર્મણશરીર દ્વારા આત્મપ્રદેશોમાં કંઇક સ્થિરતા, કંઇક અસ્થિરતા, કંઇક શુભતા કંઇક અશુભતા ઇત્યાદિ ફળવિપાક વિગ્રહગતિમાં પણ બતાવે જ છે. તેથી ધ્રુવોદયી છે. અને ઉપઘાતનામકર્મ રસોળી, પડજીભી આદિ અનુચિત અવયવો દ્વારા જીવને પીડા કરે છે અને તે અવયવો ઔદારિકાદિ સ્થૂલ શરીરો હોય તો જ સંભવે છે. માટે અધ્રુવોદયી છે.

આહારકશરીર અને આહારક અંગોપાંગ ચૌદ પૂર્વધર મહાત્માઓને જ છટ્ઠે ગુણઠાણે ઉદયમાં હોય છે. પરંતુ છટ્ઠા ગુણઠાણાવાળા સર્વે મુનિઓને ઉદયમાં હોતું નથી.

તીર્થંકરનામકર્મ કેવલીભગવંતોને ઉદયમાં કહ્યું છે પરંતુ સર્વ કેવલીભગવંતોને ઉદયમાં હોતું નથી.

પરાઘાત અને ઉચ્છ્વાસનો ઉદય પર્યાપ્ત નામકર્મની સાથે જ આવે છે શેષ કાળે આ બે કર્મ ઉદયમાં આવતાં નથી.

આતપનો ઉદય પહેલા ગુણઠાણે કહ્યો હોવા છતાં પણ સૂર્યના વિમાનગત બાદરપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય જીવોને જ હોય છે. શેષ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને ઉદય હોતો નથી.

ઉદ્યોતનો ઉદય પાંચમા ગુણઠાણા સુધી કહ્યો છે, પરંતુ ચંદ્રાદિ વિમાનગત રત્નોને તથા શીતળ પ્રકાશયુક્ત શરીરવાળા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વનસ્પતિકાય, વિક્લેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચને જ હોય છે બીજા જીવોને તે ગુણસ્થાનકો હોવા છતાં ઉદય નથી.

આ પ્રમાણે આ સાતનો ઉદય ક્વચિત્ છે, ક્વચિત્ નથી. અને બાકીની બાસઠ જે અધ્રુવબંધી છે તે ઉદયમાં પણ પ્રતિપક્ષી હોવાથી એક ઉદયમાં હોય ત્યારે બીજી ઉદયમાં સંભવતી નથી અને બીજી ઉદયમાં આવે તો પ્રથમની ઉદયમાં સંભવતી નથી એમ ૭+૬૨=૬૯ જે અધ્રુવબંધી છે તે અધ્રુવોદયી છે એમ પણ જાણવું

સોળકષાય અને ભય-જુગુપ્સા એમ ૧૮ મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓ બંધમાં જે જે ગુણસ્થાનક સુધી કહી છે તે તે ગુણઠાણા સુધી સતત બંધાય છે. માટે ધ્રુવબંધી છે પરંતુ ઉદયમાં ક્રોધ હોય ત્યારે માનાદિ ત્રણ ન હોય, અને માનનો ઉદય હોય ત્યારે ક્રોધ, માયા, લોભનો ઉદય ન હોય એમ પ્રતિપક્ષિતાના કારણે કોઈપણ એક જ કષાયનો ઉદય હોવાથી બધા કષાયોનો સતત ઉદય નથી.

તેથી અધ્રુવોદયી કહ્યા છે. છટ્ઠા કર્મગ્રંથમાં ચોવીશી ભાંગાઓમાં આ રીતે જ ઉદયભાંગા કહ્યા છે. બીજું અનંતાનુબંધી ક્રોધનો ઉદય હોય ત્યારે અપ્રત્યાખ્યાનાદિ શેષ ત્રણ ક્રોધનો ઉદય તેની સાથે અવશ્ય હોય જ છે. તેથી અનંતાનુબંધીના ઉદયકાળે પહેલા-બીજા ગુણઠાણે જેમ **"સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ"** રૂપ કાર્ય થતું નથી. તેમ **દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ** અને **યથાખ્યાતચારિત્ર**ની પ્રાપ્તિ રૂપ કાર્ય પણ થતું નથી. આ પ્રમાણે ચારે ગુણોની અપ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય હોવાથી તેના કારણપણે તે તે કષાયોનો ઉદય પણ પ્રતિબંધકરૂપે ત્યાં પહેલે- બીજે ગુણઠાણે અવશ્ય હોય જ છે. એમ માનાદિમાં પણ ચાર માન, ચાર માયા, અને ચાર લોભ સાથે જ ઉદયમાં હોય છે. પરંતુ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ સાથે ન હોવાથી અધ્રુવોદયી છે. ભય પણ ક્યારેક હોય છે તો ક્યારેક જીવ નિર્ભય પણ હોય છે તથા જુગુપ્સા એટલે ઘૃણા (તિરસ્કારવાળી બુદ્ધિ) પણ ક્યારેક હોય છે ક્યારેક હોતી નથી. માટે આ ૧૮ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવોદયી છે.

પ્રશ્ન– ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ ચારે કષાયો સાથે ઉદયમાં ન હોય એમ કહ્યું, પણ સાથે હોય એવું લાગે છે. કારણ કે ક્રોધકાળે માન-માયાદિ ચાલુ જ હોય એવો અનુભવ થાય છે.

ઉત્તર– કમળપત્રના રાશિને વિંધતાં તેમાંનાં એક-એક કમળપત્ર ક્રમશઃ વિંધાતાં હોવા છતાં એક સાથે વિંધાયાનો જેમ ભ્રમ થાય છે. તેમ ક્રોધાદિનો ઉદય બહુ ઝડપથી પરાવર્ત્તન પામતો હોવાથી એક સાથે ઉદય હોય તેવો ભ્રમ થાય છે. પરંતુ એક સાથે ઉદય હોતો નથી. તેથી અધ્રુવોદયી છે.

નિદ્રાપંચકમાં જ્યારે સુખે જગાય તેવી નિદ્રા હોય છે ત્યારે દુઃખે જાગૃત થવાય તેવી નિદ્રાનિદ્રા આદિ બીજી નિદ્રાઓ ઉદયમાં હોતી નથી. તેવી રીતે બીજી આદિ નિદ્રાના ઉદયકાળે શેષનિદ્રાઓ સંભવતી નથી. તથા દિવસે પ્રાયઃ નિદ્રા ઉદયમાં ન આવતી હોવાથી અને આવે તો

પણ અલ્પકાળ માત્ર જ રહેતી હોવાથી અને શેષકાળમાં પણ તેનો ઉદય વિકલ્પે હોવાના કારણે સતત ઉદયવાળી નથી.

ઉપઘાતનો ઉદય પણ ઔદારિકાદિ શરીરમાં અનુચિત અવયવો દ્વારા શરીરની અશોભા અથવા પીડા કરવાનો છે પરંતુ ઔદારિકાદિ શરીરનામકર્મનો ઉદય ન હોય ત્યારે વિગ્રહગતિ આદિમાં ઔદારિકાદિના અભાવે આ કર્મનો ઉદય નથી માટે અધ્રુવોદયી છે.

મિશ્રમોહનીય ત્રીજે ઉદયમાં છે પરંતુ પહેલે-બીજે ઉદયમાં નથી. માટે અધ્રુવોદયી છે.

સમ્યક્ત્વમોહનીય ચોથાથી સાતમા ગુણસ્થાનક સુધી ઉદયમાં છે. પહેલા ત્રણ ગુણઠાણે નથી. તથા ચોથાથી સાતમામાં પણ ઔપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળાને તે સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ઉદય નથી માટે અધ્રુવોદયી છે. આ પ્રમાણે ૬૯+૧૮+૫+૧+૧+૧=૯૫ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવોદયી જાણવી.

પ્રશ્ન–મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય કર્મસ્તવાદિમાં પહેલે ગુણઠાણે કહ્યો છે અને પહેલે ગુણઠાણે સતત ઉદય છે તેથી ધ્રુવોદયી છે તેવી જ રીતે કર્મસ્તવાદિમાં મિશ્રમોહનીયનો ઉદય મિશ્રગુણઠાણે જ કહ્યો છે અને ત્યાં અવશ્ય ઉદય છે જ. તો પછી મિશ્રમોહનીયને પણ મિથ્યાત્વમોહનીયની જેમ જ ધ્રુવોદયી કહેવી જોઈએ. અહીં અધ્રુવોદયી કેમ કહેલ છે?

મિથ્યાત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય આ બન્ને પ્રકૃતિઓનો ઉદય અનુક્રમે પહેલે અને ત્રીજે કહ્યો છે અને ત્યાં સતત ઉદય અવશ્ય છે જ. તેથી મિથ્યાત્વની જેમ મિશ્ર પણ ધ્રુવોદયી જ કહેવું જોઈએ!

ઉત્તર–''જે પ્રકૃતિઓનો ઉદય જે ગુણઠાણે કહ્યો હોય **ત્યાં સુધીના તમામ** ગુણસ્થાનકોમાં જે નિરંતર ઉદયવાળી હોય તે જ

ધ્રુવોદયી કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા મિશ્રમોહનીયમાં ઘટતી નથી. કારણ કે પહેલે-બીજે તેનો ઉદય નથી અને ત્રીજે ઉદય છે. માટે ત્યાં સુધીનાં ત્રણે ગુણસ્થાનકોમાં નિરંતર ઉદય જો હોત તો ધ્રુવોદયી કહેત. પરંતુ ત્રીજા સુધીમાં સર્વત્ર ઉદય ન હોવાથી મિશ્રમોહનીય અધ્રુવોદયી કહેલ છે.

પ્રશ્ન–જેમ નિદ્રાપંચકનો ઉદય નિદ્રાકાળે થાય છે અને જાગૃતિ કાળે વ્યવચ્છેદ પામે છે પુનઃ નિદ્રાકાળે શરૂ થાય છે એમ વ્યવચ્છેદ પામીને પુનઃ પણ ઉદય થાય છે. તેથી અધ્રુવોદયી છે. તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય પણ સમ્યક્ત્વાદિ પામે ત્યારે વ્યવચ્છેદ પામે છે. અને ત્યાંથી પડીને પહેલે આવે ત્યારે પુનઃ શરૂ થાય છે તો નિદ્રાપંચકની જેમ મિથ્યાત્વમોહનીયને પણ વ્યવચ્છેદ પામીને પુનઃ ઉદય થાય છે માટે ઉદયને આશ્રયી અધ્રુવોદયી કહેવી જોઈએ ?

ઉત્તર– ઉપરના ગુણસ્થાનકના કારણે જેનો ઉદય વ્યવચ્છેદ પામે અને તે ઉપરનું ગુણસ્થાનક ચાલ્યું જવાથી પુનઃ જેનો ઉદય શરૂ થાય તેને અધ્રુવોદયી કહેવાય. એવી અધ્રુવોદયીની વ્યાખ્યા અમે કરી નથી. પરંતુ ઉપરના ગુણસ્થાનકના કારણે જેનો ઉદય હજુ વ્યવચ્છેદ પામ્યો નથી. છતાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવાદિ સામગ્રીના સદ્ભાવે જેનો ઉદય કદાચિત્ હોય અને તે સામગ્રીના અભાવે જેનો ઉદય કદાચિત્ ન હોય તેને અધ્રુવોદયી કહેવાય એવું અધ્રુવોદયીનું લક્ષણ કહ્યું છે. મિથ્યાત્વમોહનીયનો ઉદય પહેલા ગુણસ્થાનકે કહેલો છે. ત્યાં પહેલા ગુણઠાણે જ જો દ્રવ્યાદિ કારણોને લીધે ક્યારેક ઉદય હોત અને ક્યારેક ઉદય ન હોત તો અધ્રુવોદયી કહેવાત. પરંતુ એવું નથી તે ગુણસ્થાનકે આ પ્રકૃતિ ગમે તેવાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ હોય તો પણ સતત ઉદયમાં છે જ. માટે ધ્રુવોદયી જ છે. અને નિદ્રાપંચક પોતાના ઉદય વ્યવચ્છેદ સુધીના ગુણસ્થાનકોમાં પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-ભાવાદિના કારણે ક્વચિત્ ઉદયમાં છે. અને ક્વચિત્ ઉદયમાં નથી. માટે અધ્રુવોદયી છે. આ પ્રમાણે ૯૫ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવોદયી સમજાવી. ॥૭॥

હવે ધ્રુવસત્તા અને અધ્રુવસત્તા પ્રકૃતિ રૂપ બે દ્વારોને કહે છે–

तसवन्नवीससगतेयकम्म धुवबंधि सेस वेयतिगं ।
आगिइतिग वेयणियं, दुजुयल सग उरल सास चउ ॥८॥

खगईतिरिदुग नीयं, धुवसंता सम्म मीस मणुयदुगं ।
विउव्विक्कार जिणाऊ, हारसगुच्चा अधुवसंता ॥९॥

(त्रसवर्णविंशतिः सप्ततैजसकार्मणं ध्रुवबन्धिन्यः शेषाः वेदत्रिकम् ।
आकृतित्रिकं वेदनीयं, द्वियुगलं सप्तौदारिकमुच्छ्वासचतुष्कम् ॥८॥
खगतितिर्यग्द्विकं नीचैर्ध्रुवसत्तास्सम्यक्त्वं मिश्रं मनुजद्विकम् ।
वैक्रियैकादश जिनायूंषि, आहारकसप्तकोच्चैरध्रुवसत्ताः) ॥९॥

तसवन्नवीस= ત્રસાદિ ૨૦, અને વર્ણાદિ ૨૦, **सगतेयकम्म**= તૈજસ-કાર્મણ સપ્તક, **धुवबंधिसेस**= બાકીની બધી જ ધ્રુવબંધી. **वेयतिगं**= ત્રણવેદ, **आगिइतिग**= સંસ્થાન ત્રણ, **वेयणियं**= સાતા-અસાતા વેદનીય, **दुजुयल**= બે યુગલ, **सगउरल**= ઔદારિકસપ્તક, **सासचउ**= ઉચ્છ્‌વાસ-ચતુષ્ક, **खगईतिरिदुग**= વિહાયોગતિદ્વિક અને તિર્યંચદ્વિક. **नीयं**= નીચ-ગોત્ર, **धुवसंता**= ધ્રુવસત્તા, **सम्म मीस**= સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય, **मणुयदुगं**= મનુષ્યદ્વિક, **विउव्विक्कार**= વૈક્રિયની ૧૧. **जिणाऊ**= જિનનામકર્મ અને ચાર આયુષ્ય. **हारसगुच्चा**= આહારકસપ્તક અને ઉચ્ચગોત્ર, **अधुवसंता**= અધ્રુવસત્તા. ॥૮-૯॥

ગાથાર્થ–ત્રસાદિ ૨૦, વર્ણાદિ ૨૦, તૈજસ-કાર્મણસપ્તક, બાકીની ૪૧ ધ્રુવબંધી, ત્રણ વેદ, સંસ્થાનાદિ ત્રણ, બે વેદનીય, બે યુગલ, ઔદારિકસપ્તક, ઉચ્છ્‌વાસચતુષ્ક, વિહાયોગતિદ્વિક, તિર્યંચદ્વિક, નીચગોત્ર, એમ ૧૩૦ ધ્રુવસત્તા છે. સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, મનુષ્યદ્વિક, વૈક્રિય એકાદશ, જિનનામકર્મ, ચાર આયુષ્ય, આહારકસપ્તક, અને ઉચ્ચગોત્ર એમ ૨૮ અધ્રુવસત્તા છે. ॥ ૮-૯ ॥

વિવેચન–સમ્યક્ત્વાદિ વિશિષ્ટગુણ ન પામેલા અનાદિ-મિથ્યાત્વી જીવોમાં ૧૩૦ની નિરન્તર સત્તા હોય છે અને શેષ ૨૮ પ્રકૃતિઓની સત્તા અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવોને નિરંતર સત્તામાં હોતી નથી, તેથી ૧૩૦ ધ્રુવસત્તાક છે, અને ૨૮ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવસત્તાક છે.

तसवन्नवीस= આ પદમાં **विंशति** શબ્દ ત્રસની સાથે અને વર્ણની સાથે જોડવાથી ત્રસાદિ ૨૦ અને વર્ણાદિ ૨૦ પ્રકૃતિઓ સમજવી. એટલે કે ત્રસદશક અને સ્થાવરદશક એમ ત્રસાદિ ૨૦, અને વર્ણ ૫, ગંધ ૨, રસ ૫, અને સ્પર્શ ૮ એમ વર્ણાદિ ૨૦ જાણવી. તૈજસ-કાર્મણસપ્તક એટલે તૈજસશરીર, કાર્મણશરીર, તૈજસસંઘાતન, કાર્મણસંઘાતન, તૈજસ-તૈજસબંધન, તૈજસકાર્મણબંધન અને કાર્મણ-કાર્મણબંધન આ ગણાવેલી ૨૦+૨૦+૭=૪૭માં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, તૈજસ અને કાર્મણ એમ ધ્રુવબંધી છ પ્રકૃતિઓ આવી ગયેલી હોવાથી ૪૭ ધ્રુવબંધીમાંથી છ બાદ કરતાં (૪૭÷૬=૪૧) બાકીની ૪૧ ધ્રુવબંધીપ્રકૃતિઓ આ સર્વે ધ્રુવસત્તાક જાણવી.

પ્રશ્ન–૪૧ ધ્રુવબંધી પણ ધ્રુવસત્તા છે. અને વર્ણાદિની મૂલ ૬ પણ ધ્રુવસત્તા જ છે. તો આમ ભિન્ન કરવાનું પ્રયોજન શું? અર્થાત્ ૪૭ ધ્રુવબંધી એમ સાથે કેમ ન લખી?

ઉત્તર– ૪૭ ધ્રુવબંધીમાં વર્ણાદિ આવે છે. પરંતુ ત્યાં બંધાધિકાર હોવાથી સર્વકર્મોના ૧૨૦ પ્રમાણે વર્ણાદિના મૂળ ચાર ભેદો જ ગણવાના હોય છે. અને બંધન-સંઘાતન શરીરમાં અંતર્ગત હોવાથી બંધમાં ભિન્નરૂપે ગણાતાં ન હોવાથી તૈજસ-કાર્મણ એમ બે શરીર જ ગણાય છે. જ્યારે આ સત્તાધિકાર ચાલે છે. તેમાં વર્ણાદિના ૨૦ ઉત્તરભેદો અને બંધન-સંઘાતન સાથે તૈજસ-કાર્મણસપ્તક લેવાનાં છે. સત્તામાં ૧૫૮ પ્રમાણે પ્રકૃતિઓ લેવાય છે. તેથી વર્ણાદિ ચાર અને તૈજસ-કાર્મણ આ ૬ પ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધી હોવા છતાં શેષ ૪૧ ધ્રુવબંધીથી તે ૬ નો ભિન્ન ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્રસદશક અને સ્થાવરદશક વારાફરતી સતત બંધાતું

હોવાથી તથા વર્ણાદિ ૨૦, તૈજસ-કાર્મણસપ્તક અને ૪૧ ધ્રુવબંધી સતત બંધાતી હોવાથી તથા ત્રણ વેદો વારાફરતી નિરંતર બંધાતા હોવાથી અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવોને આ સર્વે પ્રકૃત્તિઓની સત્તા સંભવતી હોવાથી ઉપરોક્ત ૪૭+૪૧+૩=કુલ ૯૧ પ્રકૃતિઓ મિથ્યાત્વગુણઠાણે નિરંતર સત્તામાં હોય જ છે.

''**आगिइतिग**'' એટલે આકૃતિત્રિક **तणुवंगागिइसंघयण जाइ** (ગાથા-૩માં) કહ્યા પ્રમાણે આકૃતિ (સંસ્થાન) ૬, સંઘયણ ૬, અને જાતિ ૫, એમ ૧૭ પ્રકૃતિઓ, સાતા-અસાતા બે વેદનીય, હાસ્ય-રતિ અરતિ-શોક, એમ બે યુગલની ૪ પ્રકૃતિ, ઔદારિકસપ્તક, ઉચ્છ્‌વાસચતુષ્ક (આ જ કર્મગ્રંથની ગાથા ૩માં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઉચ્છ્‌વાસ, ઉદ્યોત, આતપ અને પરાઘાત), વિહાયોગતિદ્વિક, તિર્યંચદ્વિક, અને નીચગોત્ર એમ કુલ ૨૦+૨૦+૭+૪૧+૩+૧૭+૨+૪+૭+૪+૨+૨+૧=૧૩૦ પ્રકૃતિઓ સમ્યક્ત્વાદિ વિશિષ્ટ ગુણ ન પામેલા અનાદિમિથ્યાત્વી જીવોને સતત નિરંતર સત્તામાં હોય જ છે. તેથી ધ્રુવસત્તાક કહેલી છે.

આ બધી પ્રકૃતિઓ વારાફરતી બંધાતી જ હોય છે. અને જઘન્યથી પણ અંતઃકોડાકોડી વગેરેની સ્થિતિ બંધાતી હોવાથી બાંધેલી તે તે પ્રકૃતિઓની સત્તા અવશ્ય સંભવે છે. ત્યાં ધ્રુવબંધી તો નિરંતર બંધાતી જ છે. અને અધ્રુવબંધી નિરંતર ન બંધાતી હોવા છતાં પૂર્વાપર કાળમાં બાંધેલી કોડાકોડીસાગરોપમ કાળ પ્રમાણ સ્થિતિવાળી હોવાથી નિરંતર સત્તામાં સંભવે છે. ફક્ત હવે કહેવાતી ૨૮ પ્રકૃતિઓની સત્તા ક્યારેક હોય છે અને ક્યારેક હોતી નથી. તેનું કારણ જાણવા જેવું છે તે આ પ્રમાણે છે–

૨૮ અધ્રુવસત્તાનું નિરૂપણ-

(૧) **સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય**= આ બે પ્રકૃતિઓ બંધાતી જ નથી. જ્યારે જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે ગુણના પ્રતાપે સત્તામાં રહેલી મિથ્યાત્વમોહનીયનો રસઘાત

કરીને રૂપાન્તર કરવા દ્વારા આ બે પ્રકૃતિની સત્તા શરૂ થાય છે. તેથી **અનાદિ મિથ્યાત્વીને જે અવશ્ય સત્તામાં હોય તે ધ્રુવસત્તા** એ વ્યાખ્યા લાગુ ન પડતી હોવાથી અધ્રુવસત્તા કહી છે. વળી સમ્યક્ત્વ પામેલા જીવોમાં પણ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વીને જ સત્તામાં હોય છે. પરંતુ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વવાળાને સાતનો ક્ષય થયેલ હોવાથી સત્તા હોતી નથી. તથા સમ્યક્ત્વ પામીને પડીને પહેલા ગુણઠાણે આવનારા જીવને સત્તા હોય છે. પરંતુ પ્રથમસમયથી આ બન્ને પ્રકૃતિઓનો ઉદ્‌વલના સંક્રમ શરૂ થાય છે. તેથી પુનઃ મિથ્યાત્વસ્વરૂપે રૂપાન્તર થાય છે. પલ્યોપમના એક અસંખ્યાતમા ભાગ કાળે સમ્યક્ત્વમોહનીય સર્વથા મિથ્યાત્વમાં રૂપાન્તર થવાથી હવે તેની સત્તા હોતી નથી. તથા પલ્યોપમના બે અસંખ્યાતમા ભાગે મિશ્રમોહનીય પણ સર્વથા મિથ્યાત્વમાં રૂપાન્તર થવાથી તેની સત્તા પણ હોતી નથી. આ રીતે આ બન્ને પ્રકૃતિઓ અધ્રુવસત્તા છે.

અધ્રુવસત્તાનું વાસ્તવિક કારણ તો એ છે કે અનાદિ મિથ્યાત્વીને આ બે પ્રકૃતિ સત્તામાં છે જ નહીં.

(૨) **મનુષ્યદ્વિક અને ઉચ્ચગોત્ર** = આ ત્રણે પ્રકૃતિઓ અનાદિમિથ્યાત્વી જીવોને નિગોદાદિથી ચઉરિન્દ્રિયના ભવ સુધીમાં તિર્યંચદ્વિક તથા નીચગોત્રની સાથે, અને પંચેન્દ્રિયના ભવમાં ચારે ગતિ નામકર્મ અને આનુપૂર્વી નામકર્મના ચારયુગલ તથા નીચગોત્રની સાથે પરાવર્તે પરાવર્તે બંધાતી હોવાથી સત્તા અવશ્ય હોય છે. પરંતુ તેઉકાય-વાઉકાયમાં ગયેલા જીવોને આ ત્રણે પ્રકૃતિઓની પોતાના ભવના નિમિત્તે અવશ્ય ઉદ્‌વલના થતી હોવાથી તિર્યંચદ્વિક અને નીચગોત્રમાં રૂપાન્તર કરીને પલ્યોપમનો એક અસંખ્યાતમો ભાગ કાળ ગયે છતે ઉચ્ચગોત્રની અને પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો બીજો ભાગ ગયે છતે મનુષ્યદ્વિકની સત્તા સર્વથા નષ્ટ થાય છે. આવા જીવને તેઉકાય-વાઉકાયમાં રહે ત્યાં સુધી અને ત્યાંથી નીકળીને પૃથ્વીકાયાદિ નવ દંડકમાં જાય ત્યાં પણ શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં

સુધી આ ત્રણ પ્રકૃત્તિઓની સત્તા હોતી નથી. આવા જીવો અનાદિ મિથ્યાત્વી હોવા છતાં ઉદ્વલના કર્યા પછી આ ત્રણ પ્રકૃતિની સત્તા વિનાના થાય છે. તેથી ધ્રુવસત્તાની વ્યાખ્યા લાગતી નથી. તથા જે જીવો અનાદિકાળથી ત્રસપણું પામ્યા જ નથી. તેવા જીવોને ઉચ્ચગોત્રનો બંધ ન હોવાથી સત્તા નથી અને શેષ જીવો આ ત્રણની સત્તાવાળા હોય છે. માટે આ ત્રણ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવસત્તાક છે.

(૩) **વૈક્રિય એકાદશ**=(વૈક્રિયસપ્તક-દેવદ્વિક અને નરકદ્વિક) જે જીવો અનાદિકાળથી એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય જ છે. પંચેન્દ્રિયનો ભવ પામ્યા જ નથી. તેઓને ભવસ્વભાવે જ આ અગિયાર પ્રકૃતિઓ બંધાતી ન હોવાથી સત્તામાં હોતી નથી. તથા જે જીવો પંચેન્દ્રિયનો ભવ પામીને આ અગિયાર પ્રકૃતિઓ બાંધીને પુનઃ એકેન્દ્રિયમાં જાય છે. તે જીવોને એકેન્દ્રિયના ભવની પ્રાપ્તિના સ્વભાવે જ આ અગિયાર પ્રકૃતિઓની ઉદ્વલના શરૂ થાય છે. પલ્યોપમના એક અસંખ્યાતમા ભાગ સુધીમાં દેવદ્વિકની અથવા નરકદ્વિકની ઉદ્વલના થાય છે. અને પલ્યોપમના બીજા અસંખ્યાતમા ભાગ સુધીમાં શેષ નવની ઉદ્વલના સમાપ્ત થાય છે. તેથી જ્યાં સુધી ઉદ્વલના ચાલુ હોય ત્યાં સુધી સત્તા હોય છે. અને જ્યારે ઉદ્વલના સમાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ સત્તા હોતી નથી. તથા અનાદિ એકેન્દ્રિયને તો બંધના અભાવે સત્તા હોતી જ નથી. આ રીતે અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવને આ અગિયાર પ્રકૃતિની સત્તા અનિયત હોવાથી અધ્રુવસત્તા જાણવી. આ માટેનો સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. **तथा वैक्रियैकादशमसंप्राप्तत्रसत्वस्य बन्धाभावाद् विहितैतद्बन्धस्य स्थावरभावं गतस्य स्थितिक्षयेण वा सत्तायां न लभ्यते।** ત્રસત્વને ન પામેલા જીવોને બન્ધનો અભાવ હોવાથી, અથવા (ત્રસપણું પામીને) આ પ્રકૃતિઓનો કર્યો છે બંધ જેણે એવા જીવોને સ્થાવરભાવને પામ્યા છતા (ઉદ્વલના દ્વારા) સ્થિતિનો ક્ષય થયે છતે આ અગિયાર પ્રકૃતિઓની સત્તા સંભવતી નથી.

અહીં સ્વોપજ્ઞટીકામાં કહેલો **वा** શબ્દ **असंप्राप्तत्रसत्वस्य बन्धा-भावाद् वा विहितैतद्बन्धस्य स्थावरभावं गतस्य स्थितिक्षयेण** એમ જોડવો. તથા **स्थितिक्षयेण**= શબ્દનો અર્થ **उद्वलनया स्थिति-क्षयेण**= એટલે કે ઉદ્વલના કરવા દ્વારા જ્યારે સ્થિતિનો ક્ષય થાય ત્યારે આ અગિયાર પ્રકૃતિઓની સત્તા હોતી નથી એમ અર્થ કરવો. પરંતુ સ્તિબૂકસંક્રમ આદિ અન્યસંક્રમો વડે ક્રમશઃ પ્રદેશોદયથી ભોગવવા આદિ દ્વારા થતો જે સ્થિતિનો ક્ષય, તેના દ્વારા નિઃસત્તાક થાય ત્યારે સત્તા હોતી નથી એમ અર્થ ન કરવો. કારણ કે તેમ કરવામાં સેંકડો સાગરોપમ કાળ જાય. તેના પહેલાં જ પલ્યોપમ માત્રના અસંખ્યાતમા ૧-૨ ભાગ ગયે છતે જ ઉદ્વલના દ્વારા નિઃસત્તાક થઈ જ જાય છે. તેથી સ્તિબૂકાદિ અન્યસંક્રમો કરવા દ્વારા સ્થિતિનો ક્ષય કરવાનો રહેતો જ નથી.

(૪) **ચાર આયુષ્ય**=સર્વે જીવોને સામાન્યથી પોતાના ભવનું ભોગવાતું એક જ આયુષ્ય સત્તામાં હોય છે. અને ત્રીજા ભાગ આદિમાં જ્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય અને તે પણ વિજાતીય ભવનું બાંધ્યું હોય તો ચાલુ ભવનું એક અને પરભવનું એક એમ કુલ બે આયુષ્ય જ સત્તામાં હોય છે. પરંતુ એકી સાથે એક જીવને ચાર આયુષ્યની સત્તા કદાપિ હોતી નથી. તેથી તે ચારે આયુષ્ય અધ્રુવસત્તા છે. તથા સ્થાવર, વિક્લેન્દ્રિય અને નારકી જીવોને દેવાયુષ્યની, સ્થાવર, વિક્લેન્દ્રિય અને દેવોના જીવોને નરકાયુષ્યની, નવમા દેવલોકથી બારમા દેવલોક સુધીના દેવો, ગ્રૈવેયકદેવો અને અનુત્તરવાસી દેવોને તિર્યંચાયુષ્યની, અને તેઉકાય, વાઉકાય તથા સાતમી નારકીના જીવોને મનુષ્યાયુષ્યની સત્તા બંધના અભાવે હોતી નથી. આ કહેલા સર્વે જીવોમાં અનુત્તરદેવો વિના શેષ સર્વે અનાદિ મિથ્યાત્વી હોઈ શકે છે. સમ્યક્ત્વાદિ વિશિષ્ટ ગુણ ન પામ્યા હોય તેવા જીવો ઉપરોક્ત સર્વે ભવોમાં હોય છે. છતાં નિયત સત્તા નથી માટે અધ્રુવસત્તા કહી છે.

(૫) **જિનનામકર્મ**=આ કર્મના બંધને યોગ્ય એવો પરોપકાર કરવાનો પરિણામ અને જૈનશાસન ઉપરનો પ્રશસ્ત રાગાત્મક

પરિણામ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને જ હોય છે. છતાં સર્વે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને આવો પ્રશસ્ત રાગાત્મક પરિણામ સંભવતો નથી. તેથી સમ્યક્ત્વ હોવા છતાંય કોઇને જિનનામ બંધાય પણ છે અને કોઇકને નથી પણ બંધાતું. તેથી સત્તામાં પણ વૈકલ્પિક સત્તા થવાથી અધ્રુવસત્તા છે. તથા વાસ્તવિક રીતિએ તો અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવને આ જિનનામ સત્તામાં છે જ નહીં માટે અધ્રુવસત્તા કહી છે.

(૬) **આહારકસપ્તક**=અહીં પણ આત્માની નિર્મળ શુદ્ધદશા સ્વરૂપ આત્મગુણો ઉપરનો રાગાત્મક **"પ્રશસ્તપરિણામ"** બંધહેતુ છે. તે સંયમ આવે તો જ આવે છે. અન્યથા હોતો નથી. પરંતુ સંયમ આવવા છતાં પણ ગુણો સંબંધી આવો પ્રશસ્ત રાગ કોઇક જીવોને જ આવે છે તેથી કોઇક જીવોને જ આહારકદ્વિક બંધાય છે. સર્વે સંયમી જીવોને ગુણો ઉપરનો આવો પ્રશસ્ત રાગ આવતો ન હોવાથી તેવા જીવોને બંધાતું નથી. માટે અધ્રુવસત્તાક છે. તથા વાસ્તવિક રીતિએ અનાદિ મિથ્યાત્વીને તો બંધનો જ અભાવ હોવાથી સત્તા નથી. આથી અધ્રુવસત્તાક કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે ૨+૩+૧૧+૪+૧+૭=૨૮ પ્રકૃતિઓની અધ્રુવ-સત્તા સમજાવી. ॥ ૯ ॥

સામાન્યથી ૨૮ની અધ્રુવસત્તા સમજાવીને હવે ગુણસ્થાનકને આશ્રયી કેટલીક પ્રકૃતિઓની ધ્રુવ-અધ્રુવસત્તા સમજાવે છે–

पढमतिगुणेसु मिच्छं, नियमा अजयाइअट्ठगे भज्जं ।
सासाणे खलु सम्मं, संतं मिच्छाइदसगे वा ॥ १०॥

(प्रथमत्रिगुणेषु मिथ्यात्वं, नियमादयताद्यष्टसु भाज्यम् ।
सास्वादने खलु सम्यक्त्वं, सद् मिथ्यात्वादिदशसु वा) ॥१०॥

पढम= પ્રથમનાં, **तिगुणेसु**= ત્રણ ગુણસ્થાનકોમાં, **मिच्छं**= મિથ્યાત્વ મોહનીય, **नियमा**= અવશ્ય સત્તામાં હોય જ છે. **अजयाइ**= અવિરતિ આદિ **अट्ठगे**= આઠ ગુણસ્થાનકોમાં **भज्जं**= ભજનાએ હોય છે. **सासाणे**= સાસ્વાદને **खलु**= અવ્યય હોવાથી અવશ્ય, **सम्मं**= સમ્યક્ત્વમોહનીય, **संतं**= સત્તા-વિદ્યમાન હોય છે. **मिच्छाइदसगे**= મિથ્યાત્વાદિ દશમાં, **वा**= વિકલ્પે સત્તા હોય છે. ॥૧૦॥

ગાથાર્થ–મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મની પ્રથમનાં ત્રણ ગુણસ્થાનકોમાં નિયમા સત્તા હોય છે. અને અવિરતિ આદિ આઠ ગુણસ્થાનકોમાં વિકલ્પે સત્તા હોય છે. સમ્યક્ત્વમોહનીયકર્મની સાસ્વાદને નિયમા સત્તા હોય છે અને મિથ્યાત્વાદિ બાકીનાં દશ ગુણસ્થાનકોમાં વિકલ્પે સત્તા હોય છે. ॥૧૦॥

વિવેચન–મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મની પ્રથમનાં ત્રણ ગુણસ્થાનકોમાં અવશ્ય સત્તા હોય છે. કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનકે તો મિથ્યાત્વ-મોહનીય ધ્રુવબંધી હોવાથી અવશ્ય સતત બંધાય જ છે, તેથી સત્તામાં પણ સતત છે જ. સાસ્વાદને ઉપશમસમ્યક્ત્વથી પડીને આવનારો જીવ જ હોય છે અને તેણે દર્શનત્રિક ઉપશમાવેલાં હોવાથી મોહનીયની નિયમા ૨૮ની જ સત્તા હોય છે, તેથી મિથ્યાત્વમોહનીય અવશ્ય સત્તામાં છે. તથા મિશ્રદૃષ્ટિગુણસ્થાનકે પણ મિથ્યાત્વમોહનીયની અવશ્ય સત્તા છે. કારણ કે ઉપશમસમ્યક્ત્વ કે ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વ પામેલા જીવોને મિશ્રપુંજનો ઉદય થતાં મોહનીયકર્મની ૨૮ અથવા ૨૪ની સત્તા હોતે છતે તે જીવો ત્રીજે ગુણઠાણે જાય છે. ત્યારે તેને ૨૮માં અને ૨૪માં એમ બંન્નેમાં મિથ્યાત્વમોહનીય નિયમા સત્તામાં હોય જ છે. તેથી ચોથા ગુણઠાણાથી પડીને જે જીવો ત્રીજે ગુણઠાણે જાય છે તેને મિથ્યાત્વ નિયમા સત્તામાં છે જ. તથા ચોથા ગુણઠાણાથી પડીને જે જીવો પહેલા ગુણઠાણે જાય છે. તેઓને પહેલા ગુણઠાણાની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારથી જ આરંભીને સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીયની ઉદ્વલના શરૂ થાય છે તે બન્નેની ઉદ્વલના ચાલુ હોય તે દરમ્યાન મિશ્રપુંજનો ઉદય થવાનો સંભવ હોવાના કારણે પહેલેથી પણ જીવ ત્રીજે ગુણઠાણે જઇ શકે છે ત્યારે ૨૮ની સત્તા

હોય તો પણ અને સમ્યક્ત્વમોહનીયની ઉદ્‌વલના થઇ ગઇ હોય તો ૨૭ની સત્તા હોય તો પણ મિથ્યાત્વ-મોહનીય નિયમા સત્તામાં છે જ. આ રીતે ચોથેથી ત્રીજે આવનારાને ૨૮ ને ૨૪ની સત્તા હોતે છતે અને પહેલેથી ત્રીજે આવનારાને ૨૮ અને ૨૭ની સત્તા હોતે છતે તે સર્વેમાં મિથ્યાત્વ અવશ્ય છે જ, તેથી પહેલે, બીજે અને ત્રીજે ગુણઠાણે મિથ્યાત્વમોહનીયની સત્તા અવશ્ય છે જ.

अजयाइअट्ठगे भज्जं= અવિરતિથી ઉપશાન્તમોહ સુધી મિથ્યાત્વમોહનીયની સત્તા ભજનાએ હોય છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વીને સત્તા હોય છે. અને ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વીને સત્તા હોતી નથી. તથા ક્ષયોપશમ-સમ્યક્ત્વવાળાને ૪થી૭ ગુણસ્થાનક જ હોય છે. તેમાં પણ ૨૮-૨૪ની સત્તા હોય ત્યારે મિથ્યાત્વની સત્તા હોય છે અને ક્ષાયિક પામતાં પૂર્વે ૨૩-૨૨ની સત્તાકાળે આ મિથ્યાત્વમોહનીયની સત્તા હોતી નથી. એમ આઠ ગુણસ્થાનકોમાં ભજના જાણવી. (૧૨થી૧૪માં સત્તા છે જ નહી.)

(૨) **सासाणे खलु सम्मं**= સમ્યક્ત્વમોહનીય સાસ્વાદને નિયમા સત્તામાં હોય છે કારણ કે ત્યાં ઉપશમસમ્યક્ત્વી જ આવે છે અને તેને નિયમા ૨૮ની જ સત્તા છે. તે ૨૮માં સમ્યક્ત્વ-મોહનીય અવશ્ય સત્તામાં છે જ. તેથી સાસ્વાદને ધ્રુવસત્તા છે. ઉપશમસમ્યક્ત્વી વિના બીજા કોઇપણ જીવો સાસ્વાદને આવતા નથી. તેથી સાસ્વાદને સમ્યક્ત્વમોહનીયની સત્તા અધ્રુવ હોતી નથી.

संतं मिच्छाइदसगे वा= મિથ્યાત્વાદિ (બીજા વિના) બાકીનાં દશ ગુણસ્થાનકોમાં સમ્યક્ત્વમોહનીયની વિકલ્પે સત્તા હોય છે. પહેલા ગુણઠાણે અનાદિમિથ્યાત્વીને સમ્યક્ત્વમોહનીયની સત્તા સંભવતી જ નથી. ચોથેથી પડીને પહેલે આવનારા જીવોને સમ્યક્ત્વ મોહનીયની ઉદ્‌વલના ચાલુ હોય અને પુરી ન થાય ત્યાં સુધી ૨૮ની સત્તા હોવાથી સમ્યક્ત્વમોહનીયની સત્તા હોય છે. પરંતુ તે ઉદ્‌વલના

સમાપ્ત થયા બાદ ક્રમશઃ આવનારી ૨૭-૨૬ની સત્તા કાળે આ સમ્યક્ત્વમોહનીયની સત્તા હોતી નથી. આ રીતે મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકે સમ્યક્ત્વમોહનીયની અધ્રુવસત્તા સમજાવી.

મિશ્રદૃષ્ટિગુણસ્થાનકે ચોથેથી આવનારાને ૨૮-૨૪ની સત્તા હોવાથી સમ્યક્ત્વમોહનીયની સત્તા હોય છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વમોહનીયની ઉદ્‌વલના પૂર્ણ થયા પછી પહેલેથી ત્રીજે આવનારા ૨૭ની સત્તાવાળા જીવોને સમ્યક્ત્વમોહનીયની ઉદ્‌વલના થયેલી હોવાથી સત્તા સંભવતી નથી. માટે અધ્રુવસત્તાક છે. તથા ચોથાથી અગિયારમા સુધીમાં ઉપશમસમ્યક્ત્વી અને ચોથાથી સાતમા સુધીમાં ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વી જીવોને અવશ્ય સત્તા છે અને ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વીને નથી. માટે વૈકલ્પિક સત્તા છે. આ રીતે મિથ્યાત્વમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીય એમ બે પ્રકૃતિઓની અધ્રુવસત્તા આ ગાથામાં સમજાવી. ॥૧૦॥

હવે મિશ્રમોહનીય અને અનંતાનુબંધી ચારકષાયની ગુણસ્થાનક આશ્રયી અધ્રુવસત્તા સમજાવે છે–

सासणमीसेसु धुवं, मीसं मिच्छाइ नवसु भयणाए ।
आइदुगे अण नियमा, भइया मीसाइ नवगंमि ॥११॥

(सास्वादनमिश्रयोर्ध्रुवं, मिश्रं मिथ्यात्वादिनवसु भजनया ।
आदिद्विकेऽनन्तानुबन्धिनो नियमाद् भाज्या मिश्रादिनवके) ॥११॥

सासणमीसेसु= સાસ્વાદન અને મિશ્રગુણસ્થાનકે, **धुवं**= અવશ્ય, **मीसं**= મિશ્રમોહનીય, **मिच्छाइनवसु**= મિથ્યાત્વ આદિ નવ-ગુણસ્થાનકોમાં, **भयणाए**= વિકલ્પે, **आइदुगे**= પહેલા બે ગુણઠાણે, **अण**= અનંતાનુબંધી, **नियमा**= અવશ્ય, **भइया**= વિકલ્પે **मीसाइ**= મિશ્ર વગેરે **नवगंमि**= નવ ગુણસ્થાનકોમાં ॥૧૧॥

ગાથાર્થ–મિશ્રમોહનીય સાસ્વાદન અને મિશ્રગુણઠાણે અવશ્ય હોય છે. અને મિથ્યાત્વાદિ શેષ નવ ગુણસ્થાનકોમાં ભજનાએ હોય

છે. અનંતાનુબંધી ચારકષાયો પહેલા-બીજા ગુણઠાણે નિયમા હોય છે. અને મિશ્ર આદિ નવ ગુણઠાણાઓમાં ભજનાએ હોય છે. ॥૧૧॥

વિવેચન—અહીં મૂલગાથામાં સાસ્વાદન અને મિશ્ર એમ બે જ ગુણસ્થાનકો લેવાનાં હોવા છતાં જે બહુવચન કરેલ છે તે પ્રાકૃત-ભાષાના કારણે જાણવું. આ બે ગુણસ્થાનકોમાં મિશ્રમોહનીયની ધ્રુવસત્તા છે. કારણ કે સાસ્વાદનગુણસ્થાનકે ઉપશમથી પડતો જીવ આવતો હોવાથી મોહનીયની અવશ્ય ૨૮ની જ સત્તા હોય છે. અને તેમાં મિશ્રમોહનીય છે જ, તેથી સાસ્વાદને મિશ્ર ધ્રુવસત્તાક છે. તથા સમ્યક્ત્વથી પડતો મિશ્રે આવે ત્યારે ૨૮-૨૪, અને મિથ્યાત્વેથી મિશ્રે આવે ત્યારે ૨૮-૨૭ની જ સત્તા હોવાથી અને આ ૨૮-૨૪-૨૭ એમ ત્રણેમાં મિશ્રમોહનીયની અવશ્ય સત્તા હોવાથી બીજે-ત્રીજે ગુણઠાણે મિશ્રમોહનીયની ધ્રુવસત્તા જ સંભવે છે. જો સમ્યક્ત્વપુંજ અને મિશ્રપુંજની ઉદ્‌વલના કર્યા બાદ અથવા અનાદિમિથ્યાત્વી જીવ કે જે ૨૬ની સત્તાવાળો હોય છે તે જીવો મિશ્રગુણઠાણે જતા હોત તો મિશ્રગુણઠાણે મિશ્રમોહનીયની સત્તા વૈકલ્પિક થાત. પરંતુ એમ બનતું જ નથી. કારણ કે મિશ્રમોહનીયની સત્તા વિના ઉદયનો સંભવ ન હોવાથી ત્રીજું ગુણસ્થાનક આવતું જ નથી. અહીં મૂલગાથામાં **धुवं** શબ્દ છે પરંતુ **सत्ता** શબ્દ નથી, છતાં ૧૦મી ગાથામાંથી **संतं** શબ્દ ડમરૂકમણિ ન્યાયથી અહીં પણ લઈ લેવો.

मिच्छाइ नवसु भयणाए=મિથ્યાત્વાદિ બાકીનાં નવ ગુણ-સ્થાનકોમાં મિશ્રમોહનીયની સત્તા વિકલ્પે જાણવી. સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈને મિથ્યાત્વે આવેલા અને ઉદ્‌વલના કરતા એવા ૨૮-૨૭ની સત્તાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિને મિશ્રમોહનીયની સત્તા હોય છે. અને ઉદ્‌વલિતમિશ્રપુંજવાળાને તથા અનાદિમિથ્યાત્વીને મિશ્રની સત્તા હોતી નથી. આ પ્રમાણે પહેલા ગુણઠાણે મિશ્રની સત્તા વિકલ્પે જાણવી. ચોથાથી અગિયારમા સુધીમાં ઉપશમને સત્તા હોય અને ક્ષાયિકને સત્તા

ન હોય, તથા ક્ષયોપશમવાળાને ૪થી૭માં ૨૮-૨૪-૨૩ની સત્તાવાળાને મિશ્રમોહનીય સત્તામાં હોય અને ૨૨ની સત્તાવાળાને ન હોય. એમ શેષ સર્વત્ર વૈકલ્પિક સત્તા સમજવી.

आइदुगे अण नियमा= પ્રથમનાં બે ગુણસ્થાનકોમાં અનંતાનુબંધી ચાર કષાયની સત્તા અવશ્ય હોય છે. કારણ કે અનંતાનુબંધી કષાય ધ્રુવબંધી છે. અને બે ગુણઠાણાં સુધી બંધાય જ છે. તેથી ત્યાં અવશ્ય બંધ છે જ. બંધ થયે છતે સત્તા અવશ્ય હોય જ છે. માટે પ્રથમનાં બે ગુણઠાણામાં અવશ્ય ધ્રુવસત્તા છે.

પ્રશ્ન—ચોથા આદિ ગુણસ્થાનકોમાં જઈને અનંતાનુબંધી ચાર-કષાયોની વિસંયોજના કરીને ૨૪ની સત્તાવાળો થયો છતો પડીને જે પહેલે ગુણઠાણે આવે છે. તેવા જીવને ૨૪ની સત્તા હોવાથી અનંતાનુ-બંધીની સત્તા છે જ નહીં. તો પહેલા ગુણઠાણે ધ્રુવસત્તા કેમ કહો છો?

ઉત્તર—જ્યારે જીવ ચોથા આદિ ગુણઠાણામાં હતો ત્યારે સત્તા નથી. પરંતુ પડીને જ્યારે પહેલે આવે છે ત્યારે પ્રથમ સમયથી અનંતાનુબંધી નિયમા બંધાય જ છે. અને બંધ થતે છતે પુનઃ સત્તા શરૂ થાય છે. માટે પહેલા ગુણઠાણે ધ્રુવસત્તા છે. ફક્ત મિથ્યાત્વે એક આવલિકા સુધી ઉદય હોતો નથી. નવા બંધાયેલા અનંતાનુબંધી કષાયનો અંતર્મુહૂર્તકાળ અબાધાકાળ હોવા છતાં પણ બીજા કષાયોના સંક્રમથી થયેલા અનંતાનુબંધીનો એક આવલિકા પછી ઉદય શરૂ થાય છે. માટે પ્રથમ આવલિકામાં ઉદય નથી. પરંતુ સત્તા અવશ્ય છે જ.

भइया मीसाइ नवगंमि= મિશ્રાદિ નવ ગુણસ્થાનકોમાં અનંતાનુબંધીની વિકલ્પે સત્તા હોય છે. વિસંયોજિત અનંતાનુબંધીવાળા (૨૪ની સત્તા યુક્ત) ચોથા ગુણસ્થાનકથી જે ત્રીજે ગુણસ્થાનકે આવે છે. તેને અનંતાનુબંધી સત્તામાં હોતા નથી. પરંતુ ૨૮ની સત્તાવાળા ચોથેથી અને ૨૮-૨૭ની સત્તાવાળા પહેલેથી જે જીવો ત્રીજે આવે છે.

તે જીવોને અનંતાનુબંધી અવશ્ય સત્તામાં હોય જ છે. માટે ત્રીજે વૈકલ્પિક સત્તા સિદ્ધ થઇ. અને ચોથાથી અગિયારમા સુધી ૨૮ યુક્ત ઉપશમવાળાને સત્તા હોય, ક્ષાયિકવાળાને ન હોય, અને ક્ષયોપશમવાળાને ૪થી૭ સુધીમાં ૨૮ની સત્તાકાળે હોય, પરંતુ ૨૪-૨૩-૨૨ની સત્તાકાળે ન હોય આ રીતે ચોથાથી અગિયારમા સુધી વૈકલ્પિક સત્તા જાણવી. આ કર્મગ્રંથનો મત છે. પરંતુ કર્મપ્રકૃતિકારના મતે ૪થી૭ સુધી જ અનંતાનુબંધીની વૈકલ્પિક સત્તા સમજવી. કારણ કે આઠથી અગિયારમામાં નિયમા અસત્તા જ હોય છે. કમ્મપયડીમાં પૂજ્ય શ્રી શિવશર્મસૂરિજી મ. ઉપશમિત અનંતાનુબંધીવાળાને ઉપશમશ્રેણિ થતી નથી પરંતુ વિસંયોજિત અનંતાનુબંધીવાળાને જ ઉપશમ શ્રેણી થાય છે. એમ માને છે. તેથી ૮ થી ૧૧માં અનંતાનુબંધીની સત્તા સંભવતી જ નથી.

કર્મપ્રકૃતિમાં કહ્યું છે કે-

बिइय तइएसु मीसं, नियमा ठाणणवगंमि भयणिज्जं ।
संजोयणा उ णियमा, दुसु पंचसु हुंति भइयव्वं ॥ સત્તાધિકાર-૫ ॥

કમ્મપયડીની આ ગાથાનો અર્થ એવો છે કે બીજા-ત્રીજા ગુણઠાણે મિશ્રમોહનીય નિયમા સત્તામાં હોય છે. પરંતુ શેષ નવ ગુણસ્થાનકોમાં ભજના જાણવી. તથા અનંતાનુબંધી ચાર કષાય પ્રથમનાં બે ગુણસ્થાનકમાં નિયમા સત્તામાં હોય છે. પરંતુ **શેષ પાંચ ગુણસ્થાનકોમાં** ભજના જાણવી.

આ પ્રમાણે મિશ્રમોહનીય અને અનંતાનુબંધીની અધ્રુવસત્તા આ ગાથામાં સમજાવી. ॥૧૧॥

હવે આહારકસપ્તક અને જિનનામકર્મની અધ્રુવસત્તા સમજાવે છે–

आहारगसत्तगं वा सव्वगुणे बितिगुणे विणा तित्थं ।
नोभयसंते मिच्छो, अंतमुहुत्तं भवे तित्थे ॥१२॥

(आहारकसप्तकं वा सर्वगुणेषु द्वितीयतृतीयगुणौ विना तीर्थं ।
नोभयसत्तायां मिथ्यादृष्टि:, अन्तर्मुहूर्तं भवेत्तीर्थे) ॥१२॥

आहारगसत्तगं= આહારકસપ્તક, **वा**= વિકલ્પે, **सव्वगुणे**= સર્વગુણસ્થાનકોમાં, **बितिगुणे**= બીજા-ત્રીજા ગુણઠાણા, **विणा**= વિના, **तित्थं**= તીર્થંકરનામકર્મ, **न**= સત્તામાં હોતું નથી, **उभयसंते**= બન્નેની સત્તા હોતે છતે, **मिच्छो**= મિથ્યાદૃષ્ટિ, **अंतमुहुत्तं**= અંતર્મુહૂર્ત માત્ર, **भवे**= હોય છે. **तित्थे**= તીર્થંકરનામકર્મ હોતે છતે. ॥૧૨॥

ગાથાર્થ–સર્વ ગુણઠાણાઓમાં આહારકસપ્તકની સત્તા વિકલ્પે હોય છે. બીજા-ત્રીજા ગુણઠાણા વિના સર્વ ગુણઠાણાઓમાં તીર્થંકર નામકર્મ વિકલ્પે સત્તામાં હોય છે. અને બન્નેની સત્તા હોતે છતે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થતો નથી. તથા જિનનામની સત્તા હોતે છતે અંતર્મુહૂર્ત માત્ર મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. ॥૧૨॥

વિવેચન–અહીં સત્તા અધિકાર હોવાથી ૧૫૮ ભેદોને અનુસારે આહારક સપ્તક સમજવું. જે આત્માઓ અપ્રમત્તગુણઠાણે અને અપૂર્વકરણના છઠ્ઠા ભાગ સુધી જઇને સરાગસંયમ દ્વારા આહારસપ્તક બાંધીને ઉપશમ અથવા ક્ષપકશ્રેણી કરે છે. તેને ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી સત્તામાં હોય છે. અને નીચે પડીને મિથ્યાત્વે જાય તો તેને મિથ્યાત્વ સુધીનાં સર્વ ગુણઠાણાઓમાં સત્તા હોઇ શકે છે. પરંતુ અપ્રમત્ત અને અપૂવકરણે જવા છતાં જે આત્માઓ આહારકસપ્તક બાંધતા નથી તેવા જીવો ત્યાંથી ઉપર શ્રેણી કરે કે નીચે મિથ્યાત્વ સુધી આવે, ત્યારે તેઓને સત્તામાં હોતું નથી. આ પ્રમાણે સર્વ ગુણઠાણે આહારકની સત્તા વૈકલ્પિક જાણવી. આહારકસપ્તક બાંધીને તથા બાંધ્યા વિના ઉપર ચૌદમા સુધી અને નીચે પહેલા સુધી જીવ જઇ શકે છે.

બીજા-ત્રીજા ગુણઠાણા વિના બાકીનાં ૧૨ ગુણઠાણાઓમાં જિનનામકર્મની અધ્રુવસત્તા જાણવી (અને બીજે-ત્રીજે અસત્તા જાણવી.) અહીં અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિથી અપૂર્વકરણના છઠ્ઠા ભાગ સુધીમાં આવેલા

કોઈક કોઈક જીવો કે જે સમ્યક્ત્વી હોતે છતે વિશિષ્ટ પરોપકાર આદિ કરવાના પરિણામવાળા અને જૈનશાસનના પરમરાગવાળા છે. તેવા જીવો જિનનામ બાંધીને ચૌદમા સુધી જઇ શકે છે તેથી તે જીવોને ત્યાં જિનનામની સત્તા હોય છે. અને પૂર્વે નરકાયુષ્ય બાંધીને ક્ષયોપશમ-સમ્યક્ત્વ પામી જિનનામ બાંધી નરકમાં જવાના અવસરે જે જીવ મિથ્યાત્વે જાય છે તેવા જીવને મિથ્યાત્વે પણ અંતર્મુહૂર્તકાળ જિનનામની સત્તા હોય છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વ પામવા છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો સવિ જીવ કરૂં શાસનરસીની ભાવનાવાળો જિનનામના બંધના હેતુભૂત પરિણામ જે જીવોમાં નથી હોતો, તે જીવો જિનનામ બાંધ્યા વિના જ ચૌદમા સુધી જઇ શકે છે અને મિથ્યાત્વે પણ જઇ શકે છે, તેઓને જિનનામની સત્તા નથી. આ પ્રમાણે બાર ગુણઠાણામાં જિનનામની સત્તા વિકલ્પે હોય છે. તથા જિનનામ બાંધ્યા પછી તે જીવો તેવા પ્રકારના પોતાના સ્વભાવના કારણે જ બીજે-ત્રીજે ગુણઠાણે આવતા નથી. માટે ત્યાં જિનનામની સત્તા તથાસ્વભાવે જ સંભવતી નથી.

બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-

> **तित्थयरेण विहीणं, सीयालसयं तु संतए होइ ।**
> **सासायणंमि उ गुणे, सम्मामीसेसु य पयडीणं ॥**

અર્થ—તીર્થંકર નામકર્મ વિના ૧૪૭ની સત્તા સાસ્વાદન અને મિશ્રગુણસ્થાનકે હોય છે.

તેથી જીવના તથાસ્વભાવના કારણે જ બીજે-ત્રીજે જિનનામની સત્તા સંભવતી નથી.

નોભયસંતે મિચ્છો= આહારકસપ્તક અને જિનનામ એમ ઉભયની સત્તાવાળો જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ થતો નથી. તેનું કારણ પણ **તથા સ્વભાવ જ** જાણવો. આવી ઉત્તમ પુણ્યપ્રકૃતિઓનો સમૂહ હોતે છતે જીવ મિથ્યાત્વે જતો નથી. પરંતુ એકલું આહારકસપ્તક અથવા એકલું જિનનામકર્મ સત્તામાં હોય તો આ જીવ ક્યારેક મિથ્યાત્વે જાય પણ છે.

પ્રશ્ન— એકલું આહારકસપ્તક સત્તામાં હોય એવો જીવ અને એકલું જિનનામકર્મ સત્તામાં હોય એવો જીવ જો મિથ્યાત્વે જાય તો ત્યાં વધારેમાં વધારે કેટલો કાળ રહે?

ઉત્તર—આહારકસપ્તકની સત્તાવાળો જીવ મિથ્યાત્વે ''પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ'' રહે. કારણ કે અપ્રમત્તાદિગુણઠાણે આહારક બાંધીને જ્યારે તે જીવ પડે છે ત્યારે **અવિરતિના નિમિત્તે** તે આહારકસપ્તકની ઉદ્વલના શરૂ કરે છે. જે ઉદ્વલના પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળ સુધી ચાલે છે. તેથી ત્યાં સુધી જ તેની સત્તા હોય છે. ત્યારબાદ તેની સત્તા હોતી નથી. આ વાત ગાથામાં કહી નથી. પરંતુ કર્મપ્રકૃતિ આદિ ગ્રન્થાન્તરમાં કહેલી હોવાથી ત્યાંથી જાણી લેવી. આહારકસપ્તકની ઉદ્વલના થયા પછી ઘણો અધિકકાળ પણ મિથ્યાત્વે રહે છે. પરંતુ આહારકની સત્તા પલ્યો.ના અસં. ભાગ સુધી જ મિથ્યાત્વે હોય છે. હવે એકલું જિનનામ સત્તામાં હોય તો મિથ્યાત્વે કેટલો કાળ રહે? તે સમજાવે છે.

अंतमुहूत्तं भवे तित्थे= તીર્થંકરનામકર્મ સત્તામાં હોતે છતે આ જીવ અંતર્મુહૂર્તમાત્ર મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. એટલે કે જે જીવે પૂર્વે મિથ્યાત્વાવસ્થામાં જ નરકાયુષ્ય કર્મ બાંધ્યું છે. અને ત્યારબાદ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામ્યો છે. અને જિનનામકર્મ બાંધ્યું છે. તે જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થવાનો કાળ આવે ત્યારે મૃત્યુ પામતાં પહેલાં એક અંતર્મુહૂર્ત મિથ્યાત્વે જાય છે અને મરીને નરકમાં જઇને સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વે રહે છે. ત્યારબાદ અવશ્ય સમ્યક્ત્વ પામે જ છે. તેથી આ વચગાળાનો કાળ બન્ને ભવસંબંધી એક એક અંતર્મુહૂર્ત= બન્ને મળીને પણ મોટા એક અંતર્મુહૂર્ત માત્ર કાળ જિનનામની સત્તા પહેલે હોય છે.

પ્રશ્ન—મિથ્યાત્વે જિનનામકર્મની અંતર્મુહૂર્ત સત્તા ઘટાવવામાં ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળો જ જીવ કેમ કહ્યો? ઉપશમ સમ્યક્ત્વવાળો જીવ પણ જિનનામ બાંધી શકે છે.

ઉત્તર–ઉપશમસમ્યક્ત્વવાળો જિનનામકર્મ બાંધી શકે છે. પરંતુ આયુષ્યબંધ કરતો નથી. અને મૃત્યુ પામતો નથી. તેથી મૃત્યુની અંતિમ અવસ્થા સંભવતી નથી. માટે તે સમ્યક્ત્વવાળો જીવ લીધો નથી.

આ પ્રમાણે ધ્રુવ-અધ્રુવ સત્તા સમજાવી. ॥૧૨॥

હવે ઘાતી-અઘાતી દ્વાર સમજાવે છે–

केवलजुयलावरणा, पण निद्दा बारसाइमकसाया ।
मिच्छं ति सव्वघाई, चउनाण तिदंसणावरणा ॥१३॥
संजलण नोकसाया, विग्घं इय देसघाइ य अघाई ।
पत्तेयतणुट्ठाऊ, तसवीसा गोयदुग वन्ना ॥१४॥

(केवलयुगलावरणे, पञ्च निद्रा द्वादशादिमकषायाः ।
मिथ्यात्वमिति सर्वघातिन्यश्चतुर्ज्ञानत्रिदर्शनावरणानि) ॥१३॥

संज्वलना नोकषाया विघ्नमिति देशघातिन्यश्चाघातिन्यः ।
प्रत्येकतन्वष्टकायूंषि तु, त्रसविंशतिगोत्रद्विकवर्णाः) ॥१४॥

केवलजुयलावरणा= કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ઉપરનું આવરણ, **पण**= પાંચ, **निद्दा**= નિદ્રા, **बारसाइमकसाया**= પ્રથમના બાર કષાયો, **मिच्छं ति**= મિથ્યાત્વ, આ પ્રમાણે, **सव्वघाई**= સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓ છે. **चउनाण**= ચાર જ્ઞાનાવરણીય, **तिदंसणावरणा**= ત્રણ દર્શનાવરણીય કર્મો ॥૧૩॥

संजलणनोकसाया = સંજ્વલન ચાર કષાય અને નવ નોકષાય, **विग्घं**= પાંચ અંતરાય, **इय**= આ પ્રમાણે, **देसघाइ**= દેશઘાતી પ્રકૃતિઓ છે. **अघाई**= અઘાતી પ્રકૃતિઓ, **पत्तेय**= આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ, **तणुट्ठाऊ** = શરીર અષ્ટક અને ચાર આયુષ્ય **तसवीसा**= ત્રસની વીસ, **गोयदुगवन्ना**= ગોત્રદ્વિક, અને વર્ણચતુષ્ક. ॥૧૪॥

ગાથાર્થ– કેવલદ્વિક ઉપરનું આવરણ, પાંચનિદ્રા, પ્રથમના બાર કષાયો, અને મિથ્યાત્વમોહનીય એમ કુલ ૨૦ પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતી છે. ચાર જ્ઞાનાવરણીય, ત્રણ દર્શનાવરણીય, સંજ્વલન ચાર કષાય, નવ નોકષાય, પાંચ અંતરાય એમ પચ્ચીસ પ્રકૃતિઓ દેશઘાતી જાણવી. હવે અઘાતી પ્રકૃતિઓ કહે છે-આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ, શરીર અષ્ટકની પાંત્રીસ પ્રકૃતિઓ, ચાર આયુષ્ય, ત્રસાદિ વીસ પ્રકૃતિઓ, ગોત્ર અને વેદનીયનું દ્વિક, અને વર્ણાદિ ચાર એમ ૭૫ અઘાતિ પ્રકૃતિઓ છે.

વિવેચન–કેવલજ્ઞાનાવરણીય, કેવલદર્શનાવરણીય, પાંચનિદ્રા, પ્રથમના ૧૨ કષાય અને મિથ્યાત્વમોહનીય આ ૨૦ પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતી છે. અને ચાર જ્ઞાનાવરણીય, ત્રણ દર્શનાવરણીય, સંજ્વલન ચાર કષાયો, નવ નોકષાય, અને પાંચ અંતરાય, એમ ૨૫ દેશઘાતી પ્રકૃતિઓ છે. **स्वावार्यं गुणं सर्वथा हन्तीति सर्वघातिनी**= પોતાનાથી આવાર્ય ગુણનો જે સર્વથા ઘાત કરે તે સર્વઘાતી પ્રકૃતિ કહેવાય છે. કેવલજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલદર્શનાવરણીય કર્મોનો આવાર્ય ગુણ અનુક્રમે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન છે. તે બન્ને ગુણો આ બન્ને કર્મો વડે સર્વથા ઘાત કરાય છે. માટે આ બે કર્મો સર્વઘાતી છે. જ્યાં સુધી આ બન્ને કર્મોનો ઉદય (બારમા ગુણઠાણા સુધી) ચાલે છે. ત્યાં સુધી આ બન્ને ગુણો જીવમાં અંશથી પણ પ્રગટ થતા નથી. સર્વથા ઉદય અટકવાથી તેરમા ગુણસ્થાનકે જ પ્રગટ થાય છે.

પ્રશ્ન - શાસ્ત્રોમાં તો સર્વ જીવોને અક્ષરનો (જ્ઞાનનો) અનંતમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો (અનાવૃત) જ કહેલો છે. કહ્યું છે કે *''सव्वजीवाणं पि य णं अक्खरस्स अणंतमो भागो निच्चुग्घाडिओ चिट्ठइत्ति''* જો આ અનંતમો ભાગ પણ આવૃત થઈ જાય તો ચૈતન્ય સર્વથા આવૃત થઈ જવાથી આ જીવ અજીવપણાને પામે, પરંતુ આવું બનતું નથી. તેથી આ બે આવરણીય કર્મો પણ સર્વથા આવારક ન બનવાથી સર્વઘાતી કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર = આ બે આવારક કર્મો જીવના જ્ઞાનગુણને સર્વથા આવૃત કરવા સમર્થ જ છે. તેથી **સર્વઘાતી** જ છે. **પરંતુ જીવનો સ્વભાવ એવો છે કે પોતાનો જ્ઞાનગુણ સર્વથા આવૃત થાય જ નહીં.** તેથી અક્ષરનો અનંતમો ભાગ સર્વે જીવોને નિત્ય ઉઘાડો (અનાવૃત) જ રહે છે.

પ્રશ્ન - જો જ્ઞાનગુણ સર્વથા ન ઢંકાય તો આ બે કર્મોને સર્વઘાતી કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર = જેમ અતિશય ગાઢ મેઘઘટા દ્વારા સૂર્ય-ચંદ્રની પ્રભા લગભગ ઘણી ખરી આવૃત થઈ ગઈ હોય, ચારે તરફ અંધકારનાં પટલો છવાયાં હોય, તો પણ અમાવાસ્યાની મધ્યરાત્રિ સમાન અંધકાર થતો જ નથી. અન્યથા દિવસ-રાત્રિનો ભેદ જ સંસારમાં ન રહે. તેથી યત્કિંચિત્ પ્રભા અનાવૃત રહે જ છે. જેના લીધે દિવસ-રાત્રિના ભેદનો વ્યવહાર થાય છે. આમ હોવા છતાં પણ **''સૂર્ય ચંદ્રનો પ્રકાશ સર્વથા ઢંકાઈ ગયો''** એવી જ વચનરચના જગતમાં પ્રવર્તે છે. તથા સર્વ લોકોને અનુભવ પણ તેવો જ થાય છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને દર્શન આ બન્ને ગુણોનો અનન્તમો ભાગ જીવના સ્વભાવે જ અનાવૃત હોવા છતાં પણ બહુ ઘણો ભાગ આવૃત થઈ જતો હોવાથી **''સર્વથા ઘાત થઈ ગયો''** એમ જ કહેવાય છે. તેથી આ બે કર્મો સર્વઘાતી કહેવાય છે.

સારાંશ કે આ બન્ને આવારક કર્મો સર્વઘાતી હોવાથી સર્વથા આવૃત કરવા સમર્થ હોવા છતાં જીવના પોતાના સ્વભાવના કારણે આ બે ગુણો સર્વથા આવૃત થતા નથી. અક્ષરનો અનંતમો ભાગ અનાવૃત જ રહે છે.

તથા જેમ સૂર્ય-ચંદ્રની મૂળ પ્રભાને મેઘઘટા આવૃત કરે છે. અને જગત્સ્વભાવે તેની અનાવૃત રહેલી યત્કિંચિત્ પ્રભાને કટ-કુટ્યાદિ

આવરણો આવૃત કરે છે. તેમ આ કેવલજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલદર્શનાવરણીય કર્મો જીવના મૂળભૂત જ્ઞાન-દર્શન ગુણને હણે છે. માટે સર્વઘાતી છે. અને જીવ સ્વભાવે અનાવૃત રહેલા (નહી ઢંકાયેલા) તે જ્ઞાન-દર્શનના અંશમાત્રને (દેશ માત્રને) શેષ કર્મો યોગ્યતા પ્રમાણે આવૃત કરે છે. આ પ્રમાણે આ સાત આવરણો અંશમાત્રને હણનાર હોવાથી દેશઘાતી છે.

તથા બીજી યુક્તિ એવી પણ છે કે **જે કર્મોનો ઉદય અને ક્ષયોપશમ સાથે ન હોય** અર્થાત્ કર્મોનો ઉદય ચાલુ હોય ત્યારે ગુણો યત્કિંચિત્પણે પણ ઉઘાડા (અનાવૃત) ન હોય તે સર્વઘાતી કહેવાય છે. ઉપરની વ્યાખ્યા કેવલજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલદર્શનાવરણીય કર્મોમાં લાગુ પડે છે. કારણ કે આ બે કર્મોનો ઉદય બારમા ગુણસ્થાન સુધી જ્યારે ચાલતો હોય છે. ત્યારે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન અંશતઃ પણ ઉઘડતાં નથી. તે બે આવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ થતો જ નથી. તેથી તે બે કર્મો સર્વઘાતી છે. અને શેષ સાત આવારકકર્મો પોતાનો ઉદય ચાલુ હોય તેવા કાળે ક્ષયોપશમ ભાવવાળા હોય છે. સ્વ આવાર્ય ગુણના અંશની અનાવૃતતા પણ હોય છે. અને કંઈક અંશની આવૃતતા પણ હોય છે. તેથી તે સાત કર્મો દેશઘાતી છે.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન આ ત્રણ ગુણો પોતાના આવારક કર્મોનો ઉદય ચાલુ હોવા છતાં અંશતઃ સર્વજીવોને પ્રગટ હોય જ છે. અને અવધિજ્ઞાન, અવધિદર્શન, ચક્ષુદર્શન અને મનઃપર્યવ-જ્ઞાન આ ચાર ગુણો પોતાના આવારક કર્મોનો ઉદય હોતે છતે પણ કેટલાક જીવોને પ્રગટ થાય છે. તેથી તે સાતે કર્મો દેશઘાતી છે.

પ્રશ્ન - જે જીવોને અવધિજ્ઞાન, અવધિદર્શન, ચક્ષુદર્શન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન આ ચાર ગુણોમાંના જે જે ગુણો અપ્રાપ્ત હોય તેવા જીવોને તો તે તે આવારક કર્મો સર્વઘાતી કહેવાય કે ન કહેવાય?

ઉત્તર : તેવા જીવોને તે ચાર આવારક કર્મોનો **સર્વઘાતી રસ** ઉદયમાં હોવાથી ગુણોની અપ્રાપ્તિ થઈ છે. પરંતુ તે **ચાર પ્રકૃતિઓ** સર્વઘાતી કહેવાતી નથી. કારણ કે **જે કર્મોનો ક્ષયોપશમ પોતાના ઉદયની સાથે વિરોધી જ હોય તે સર્વઘાતી કહેવાય છે.** આ વ્યાખ્યા આ ચાર કર્મોમાં લાગુ પડતી નથી માટે તે ચાર કર્મો સર્વઘાતી નથી પરંતુ દેશઘાતી છે. જે આવારક કર્મોનો ઉદય ચાલુ હોવા છતાં પણ સ્વ આવાર્ય ગુણોની આંશિક પ્રગટતા થતી હોય તે ક્ષાયોપશમિકભાવ કહેવાય છે. સાત આવરણીય કર્મોમાં ઉદયની સાથે આવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમભાવ હોઈ શકે છે. તેથી **ઉદયાનુવિદ્ધ ક્ષયોપશમભાવ**વાળા આ સાત ગુણો કહેવાય છે. અને કેવલજ્ઞાનાવરણીયાદિ બે આવરણોમાં ઉદયની સાથે સ્વઆવાર્ય ગુણોની પ્રગટતા (ક્ષયોપશમ થવો) તે વિરોધી જ છે. તેથી **શુદ્ધ ઔદયિકભાવ જ હોય** છે. બારમા ગુણસ્થાનકના અંતે આ બે આવરણીયકર્મોનો ક્ષય થવાથી **ક્ષાયિકભાવ જ હોય** પરંતુ ક્ષયોપશમભાવ હોતો નથી. તેથી તે બે કર્મો સર્વઘાતી છે.

નિદ્રાપંચક સર્વઘાતી છે. તે કર્મોથી આવરણ કરવા યોગ્ય કોઈ સ્વતંત્ર ગુણ નથી. જેમ ચક્ષુદર્શનાવરણીય વડે આવાર્યગુણ ચક્ષુદર્શન. અચક્ષુદર્શનાવરણીય વડે આવાર્યગુણ અચક્ષુદર્શન. તેમ નિદ્રાપંચક વડે આવાર્ય સ્વતંત્ર ગુણ કોઈ નથી. પરંતુ ચક્ષુદર્શનાવરણીયાદિ ત્રણ દર્શનાવરણીય કર્મો સ્વ સ્વ આવાર્ય એવા ચક્ષુદર્શનાદિ-ગુણોનું આવરણ કરતાં હોવા છતાં તે ત્રણેના ક્ષયોપશમભાવથી જે **દર્શનલબ્ધિ** અંશમાત્ર રૂપે અનાવૃત (પ્રગટ) થાય છે. તે પ્રાપ્ત દર્શનલબ્ધિને આવૃત કરવાનું કામ નિદ્રાપંચક કરે છે. આ નિદ્રાપંચક પ્રાપ્ત થયેલી આંશિક દર્શનલબ્ધિને **સર્વથા ઢાંકે છે** માટે સર્વઘાતી કહેવાય છે. *સર્વઘાતી* શબ્દના બે રીતે અર્થો થાય છે *''સર્વં હન્તીતિ સર્વઘાતિની''* આ વ્યાખ્યા કેવલજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલદર્શનાવરણીયમાં લાગુ પડે છે. અને *(અંશમપિ) સર્વથા હન્તીતિ સર્વઘાતિની* આ વ્યાખ્યા નિદ્રાપંચકમાં લાગે છે. પ્રથમ વ્યાખ્યામાં *સર્વં* શબ્દ કર્મ છે અને બીજી વ્યાખ્યામાં *સર્વથા* ક્રિયાવિશેષણ છે. નિદ્રાપંચક વડે આવાર્ય

દર્શનલબ્ધિ જો કે અંશમાત્ર રૂપ છે. પરંતુ તે અંશમાત્રને આ પંચક **સર્વથા** આવૃત કરે છે તેથી સર્વઘાતી છે એટલે જ નિદ્રાકાળે દેખવાની, સાંભળવાની, સુંઘવાની કે સ્વાદ માણવા આદિની શક્તિઓ કામ કરતી નથી.

પ્રશ્ન = જો આ રીતે નિદ્રાપંચક સર્વઘાતી હોવાથી અનાવૃત એવી આંશિક દર્શનલબ્ધિને સર્વથા હણતી હોય તો તે કાળે જીવની ચેતના સર્વથા નષ્ટ થવાથી જીવ અજીવ જ થઈ જાય અને અક્ષરનો અનંતમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો હોય છે. એ પાઠની સાથે પણ વિરોધ આવશે.

ઉત્તર = આ નિદ્રાપંચક પ્રાપ્ત થયેલી એવી આંશિક દર્શનલબ્ધિની આવારક છે. ઘાતક નથી તેથી નિદ્રાકાળે દર્શનલબ્ધિ આવૃત થઈ જાય છે. કામ આપતી નથી. પરંતુ નાશ પામી જાય છે એવો અર્થ નથી. તેથી જ નિદ્રા દૂર થતાંની સાથે પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલો ક્ષયોપશમ (બોધ) પ્રગટ દેખાય જ છે. દેખવાની, સાંભળવાની વગેરે શક્તિઓ નિદ્રાના પૂર્વકાળે જેવી હતી તેવી જ તે શક્તિઓ નિદ્રાના ત્યાગ પછીના કાળે પણ અનુભવાય જ છે. જો નિદ્રાપંચક આ દર્શનશક્તિનો ઘાત (નાશ) કરતી હોત તો નિદ્રાત્યાગ કર્યા બાદ આ દર્શનશક્તિઓ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવી પડે. પરંતુ એવું બનતું નથી. માટે અહીં નિદ્રાપંચક આંશિક દર્શનલબ્ધિને સર્વથા આવૃત કરે છે એવો અર્થ જાણવો. પરંતુ નાશ કરે છે. એવો અર્થ ન કરવો.

પ્રશ્નઃ જો નિદ્રાપંચકથી દર્શનલબ્ધિ સર્વથા આવૃત કરાતી હોય અને તેથી તે સર્વઘાતી કહેવાતી હોય તો નિદ્રાકાળે સ્વપ્નાદિ જે આવે છે. તથા પૂર્વકાળની જાગૃતાવસ્થાના ભાવોનું સ્મરણ જે થાય છે. તથા તેવા ભાવોનો જે ભ્રમ થાય છે. તે બધું કેમ ઘટશે? કારણ કે તે પણ એક પ્રકારની ચેતના જ છે કે જે આવૃત થઈ શકી નથી.

ઉત્તર - *યત્પુનઃ સ્વાપાવસ્થાયામપિ કિંચિચ્ચેતયતિ, તત્ર ધારાધારી નિદર્શનં વાચ્યમ્* = સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં ઉપરોક્ત પાઠ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે નિદ્રાવસ્થામાં પણ યત્કિંચિત્ જે બોધ (સ્વપ્નાદિ સ્વરૂપ) પ્રવર્તે છે

ત્યાં વાદળનું દૃષ્ટાંત સમજી લેવું. ગાઢ વાદળ વડે સૂર્ય-ચંદ્રનો ઘણો ખરો ભાગ ઢંકાયો હોય તો પણ સૂર્ય-ચંદ્ર સર્વથા ઢંકાયા જ કહેવાય છે. તેમ અહીં પણ સમજવું.

અનંતાનુબંધી ચાર કષાયો સમ્યક્ત્વગુણને, અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય દેશવિરતિગુણને, અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય સર્વવિરતિગુણને સર્વથા હણે છે તેથી પ્રથમના તે ૧૨ કષાયો સર્વઘાતી છે. પહેલા ગુણઠાણે ભવ્ય-અભવ્ય જીવોમાં સમ્યક્ત્વનું ઉચ્ચરવું (સ્વીકારવું), શ્રાવકનાં વ્રતોનું અને મહાવ્રતોનું ઉચ્ચરવું ઈત્યાદિ ધર્મક્રિયા સંસારમાં થાય છે. તેવી દ્રવ્ય વિરતિ આદિના પ્રતાપે આ જીવો નવ ગ્રૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે બધું જીવન દ્રવ્યથી સમજવું. ભાવથી નહીં. અર્થાત્ મિથ્યાત્વના ઉદયના કારણે ફક્ત અજ્ઞાન હોવાથી વેષ માત્રરૂપ અને ક્રિયામાત્રરૂપ તે તે ગુણો લોકભોગ્ય રીતે જીવો સ્વીકારે છે. પરંતુ કષાયોનો વિજય કરીને સંવેગ-નિર્વેદ ગુણપૂર્વક પ્રશમભાવને યોગ્ય એવા વૈરાગ્યભાવે નહીં. તેથી તેવા સ્થાને આ કષાયોનો ઉદય વર્તે છે અને તે હોતે છતે **ભાવથી વિરમણવૃત્તિ** આવતી નથી. અધિક પ્રાપ્તિની લાલસાથી અલ્પવિરમણ દેખાય છે. પરંતુ **વિરમણવૃત્તિ** આવતી નથી.

પ્રશ્ન - જો વિરમણવૃત્તિ આવતી ન હોય તો આવા પ્રકારના દ્રવ્ય દેશવિરતિ - સર્વવિરતિ ગુણવાળા જીવો પણ અનુચિત (અભક્ષ્ય-અનંતકાયાદિ) અને બેંતાલીસ દોષવાળા આહારથી વિરમણ કરતા જ હોય છે. તેવા અનુચિત અને અયોગ્ય આહારાદિથી જે વિરમણ કરેલું દેખાય છે. તેથી વિરમણ કરવાની વૃત્તિ તો હોય જ છે ને?

ઉત્તર - આ કષાયો સર્વઘાતી છે. ભોગોથી વિરમણ કરવાની વૃત્તિને રોકનારા છે. આવા પ્રકારના આ કષાયોનો પ્રબળ ઉદય હોવા છતાં જે અયોગ્ય અને અનુચિત આહારાદિનું વિરમણ દેખાય છે. **એટલો ગુણ જે અનાવૃત છે.** ત્યાં વાદળનું દૃષ્ટાંત ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવું. સ્વોપજ્ઞટીકામાં કહ્યું છે કે - *યત્પુનસ્તેષાં પ્રબલોદયેઽપ્ય-યોગ્યાહારાદિવિરમણમુપલભ્યતે તત્ર વારિવાહદૃષ્ટાન્તો વાચ્યઃ।*

પ્રશ્ન - અનંતાનુબંધી કષાયો જો સમ્યક્ત્વગુણનો ઘાત કરે છે તો તેને દર્શનમોહનીયના ભેદમાં કહેવા જોઈએ ચારિત્રમોહનીયમાં કેમ ગણ્યા હશે? જેમ મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ સમ્યક્ત્વનું ઘાતક છે માટે દર્શનમોહનીય કહેવાય છે તેમ અનંતાનુંબંધી પણ જો સમ્યક્ત્વના ઘાતક હોય તો દર્શનમોહનીયની અંદર ગણવા જોઈએ અને જો તે ચારિત્રમોહનીયનો ભેદ હોય તો સમ્યક્ત્વને શા માટે હણે ? સમ્યક્ત્વના ઘાતક કેમ કહેવાય?

ઉત્તર - પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજી મ. શ્રી કૃત સમ્યક્ત્વસપ્તતિકામાં અને પૂજ્ય ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ. કૃત સમક્તિની સડસઠ બોલની સજ્ઝાયમાં કહેલા સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માના ૬૭ ગુણોવાળું જે આચરણ અર્થાત્ સદાચાર, તેને પણ ચારિત્ર કહેવાય છે. જો કે આ સદાચાર રૂપ ચારિત્ર દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિની જેમ વિરમણરૂપ ન હોવાથી વિરતિ કહેવાતી નથી પરંતુ અવિરતિ કહેવાય છે. તો પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્માના દુરાચારોની અપેક્ષાએ આ સદાચારી જીવન પણ ગુણોયુક્ત આચરણ હોવાથી **સદાચાર રૂપ ચારિત્ર** કહેવાય છે. તેવા સદાચાર રૂપ ચારિત્રનો અનંતાનુબંધી કષાય ઘાત કરે છે માટે વાસ્તવિકપણે (પારમાર્થિકપણે) તે અવશ્ય ચારિત્રમોહનીય જ છે. દર્શનમોહનીય નથી. પરંતુ આવા સદાચારનો ઘાત કરાયે છતે તે સદાચાર જે સમ્યક્ત્વગુણથી આવનાર છે. તે સમ્યક્ત્વગુણનો પણ પરંપરાએ ઘાત થાય છે. એટલે સમ્યક્ત્વનો નાશક વસ્તુતઃ જો કે મિથ્યાત્વ જ છે અને સદાચારનો નાશક અનંતાનુબંધી છે. પરંતુ અનંતાનુબંધીથી સદાચાર હણાયે છતે પરંપરાએ સમ્યક્ત્વ ગુણ પણ હણાય જ છે. આ રીતે સમ્યક્ત્વગુણના પારમાર્થિકપણે ઘાતક એવા મિથ્યાત્વમોહનીયનો આ અનંતાનુબંધી કષાય સહચારી - સહાયક - ગાઢ મિત્ર છે તેથી ઉપચારે આ અનંતાનુબંધીને સમ્યક્ત્વનો ઘાતક પણ કહ્યો છે. સારાંશ કે આ અનંતાનુબંધી પરમાર્થે ચારિત્રનો ઘાતક હોવાથી ચારિત્રમોહનીયનો ભેદ

છે અને ઉપચારે સમ્યક્ત્વના ઘાતક એવા મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો મદદગાર હોવાથી પરમ્પરાએ સમ્યક્ત્વનો પણ ઘાતક કહેવાય છે. ચોરની સાથે રહેનારાને જેમ ચોર કહેવાય તેમ અહીં સમજવું.

મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રણીત તત્ત્વો ઉપરની શ્રદ્ધા સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વનું ઘાતક છે જ. અને તે પણ **સર્વથા ઘાતક છે.** માટે સર્વઘાતી જાણવું. અહીં પણ આ મનુષ્ય-પશુ-ઘટ-પટ છે. ઈત્યાદિ બાહ્ય સ્થૂલ દ્રવ્યો સંબંધી શ્રદ્ધા ઘાત ન થયેલી જે દેખાય છે તે પણ જલધરના ઉદાહરણથી સમજી લેવી. સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં જ કહ્યું છે કે *યત્તુ તસ્ય પ્રબલોદયેઽપિ મનુષ્યપશ્વાદિવસ્તુશ્રદ્ધાનં તદપિ જલધરોદાહરણાદવસેયમિતિ।*

આ પ્રમાણે ૨૦ સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓ અને તેના અનુસંધાનમાં આવતી ચાર જ્ઞાનાવરણીય અને ત્રણ દર્શનાવરણીય એમ સાત દેશઘાતી કર્મો સમજાવ્યાં. હવે બાકીની દેશઘાતી પ્રકૃતિઓ સમજાવીએ છીએ.

ચાર સંજ્વલન કષાયો અને નવ નોકષાયો પ્રાપ્ત થયેલા એવા ચારિત્ર ગુણમાં અતિચારો (દોષો) જ માત્ર ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ ચારિત્રગુણનો મૂલથી ઘાત કરતા નથી. માટે દેશઘાતી છે. છઠ્ઠા ગુણઠાણાથી દસમા ગુણઠાણા સુધી વર્તતા જીવોને સંજ્વલન અને નોકષાયોનો યથાયોગ્ય ઉદય હોવા છતાં પણ ચારિત્રગુણ અવશ્ય હોય જ છે. માટે સર્વથા ગુણઘાતક ન હોવાથી અને અતિચાર માત્રના જ ઉત્પાદક હોવાથી દેશઘાતી છે.

પ્રશ્ન = નોકષાયોમાં આ વાત બરાબર છે કે તે ચારિત્રના મૂલથી ઘાતક નથી. પરંતુ અતિચારજનક માત્ર છે તેથી દેશઘાતી કહ્યા તે ઘટે છે. પરંતુ સંજ્વલન કષાયોમાં આ વાત ઘટતી નથી કારણ કે સંજ્વલન ચાર કષાયોથી ઘાત્યગુણ સામાન્ય સર્વવિરતિ ચારિત્ર નથી. પણ યથાખ્યાતચારિત્ર છે. સામાન્યચારિત્ર તો ત્રીજા

પ્રત્યાખ્યાનાવરણથી ઘાત્ય છે. અને સંજ્વલનકષાયથી તો યથાખ્યાત ચારિત્ર ઘાત્ય છે. તથા સંજ્વલનકષાયના ઉદયકાળે તે યથાખ્યાતચારિત્ર તો અંશથી પણ આવતું નથી. અર્થાત્ તે યથાખ્યાતનો તો સર્વથા ઘાત કરે જ છે. કારણ કે એકલા સંજ્વલનનો ઉદય ૬ થી ૧૦માં હોય છે અને યથાખ્યાતચારિત્ર તો ૧૧ થી ૧૪માં આવે છે. તેથી તેનો ઘાત્યગુણ યથાખ્યાતચારિત્ર છે. તેનો તો તે સંજ્વલનકષાય સર્વથા જ ઘાત કરે છે. તેથી સંજ્વલનકષાયને સર્વઘાતી જ કહેવા જોઈએ ?

ઉત્તર :- અહીં પણ પરમાર્થથી વિચારીએ તો સંજ્વલનકષાયો યથાખ્યાત ચારિત્રના ઘાતક નથી. પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા ચારિત્રમાં અતિચારો જ ઉત્પન્ન કરનારા છે. અને અતિચારો ઉત્પન્ન કરનારા કષાયો હોય એટલે નિરતિચાર ચારિત્ર આવે નહીં. તેથી નિરતિચાર (યથાખ્યાત) ચારિત્રના ઘાતક તરીકે તે કષાયો પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ પરમાર્થથી જો વિચારીએ તો ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉદય સર્વવિરતિ-ચારિત્રનો મૂલથી ઘાતક છે. એટલે કે તે કષાયનો ઉદય હોતે છતે ચારિત્ર આવતું જ નથી, તેથી તે કષાય સર્વઘાતી કહેવાય છે. સંજ્વલનકષાય તેવી રીતે સર્વવિરતિ ચારિત્રનો મૂળથી ઘાતક નથી. પરંતુ ત્રીજા કષાયના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલા ચારિત્રમાં કાંટા-કાંકરા નાખવાનું (દોષો ઉત્પન્ન કરવાનું) કામ આ સંજ્વલનનું છે. માટે આ કષાય ચારિત્રનો મૂળથી ઘાતક નથી તેથી સર્વઘાતી કહ્યો નથી. અને પ્રાપ્ત થયેલા ચારિત્રમાં અતિચાર ઉત્પાદક છે માટે દેશઘાતી કહ્યો છે. અને આ કષાયના ઉદયથી અતિચારો આવતા હોવાથી નિરતિચાર ચારિત્ર (યથાખ્યાતચારિત્ર) રોકાઈ જ રહે છે. તેથી તે યથાખ્યાતના ઘાતક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. (અહીં ''ઘાતક''- શબ્દનો અર્થ પ્રતિબંધક = અતિચારોત્પાદક કરવો.) તેથી સંજ્વલનકષાયોનું વાસ્તવિક કાર્ય પ્રાપ્તચારિત્રમાં અતિચારજનકતા માત્ર છે. જેમ મિથ્યાત્વમોહનીય સમ્યક્ત્વનો સર્વથા ઘાત કરે છે. માટે સર્વઘાતી છે.

પરંતુ સમ્યક્ત્વ મોહનીય પ્રાપ્તસમ્યક્ત્વમાં શંકા-કાંક્ષા આદિ અતિચારો જ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે દેશઘાતી કહેવાય છે. તેમ અહીં ત્રીજો કષાય ચારિત્રનો મૂલથી ઉચ્છેદક છે તેથી સર્વઘાતી છે. અને ચોથો કષાય પ્રાપ્ત એવા તે ચારિત્રમાં અતિચારજનક છે તેથી દેશઘાતી જ છે, અને તેના કારણે નિરતિચાર ચારિત્રનો (યથાખ્યાતચારિત્રનો) તે કષાય પ્રતિબંધક બને છે.- એવો અર્થ સમજવો. શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે -

सव्वे वि य अइयारा, संजलणाणं तु उदयओ हुंति।
मूलछिज्जं पुण, होइ बारसण्हं कसायाणं॥

સર્વે પણ અતિચારો સંજ્વલનના ઉદયથી જ થાય છે. અને પ્રથમના બાર કષાયોનો ઉદય મૂળથી ચારિત્રનો ઉચ્છેદ કરનાર છે.

દાનાન્તરાય આદિ પાંચ અંતરાય કર્મો પણ દેશઘાતી છે. કારણ કે આ સમસ્ત લોકમાં જે પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. તેમાંથી દાનને યોગ્ય, લાભને યોગ્ય, ભોગને યોગ્ય, અને ઉપભોગને યોગ્ય જે જે પુદ્ગલદ્રવ્યો છે તે સમસ્ત પુદ્ગલદ્રવ્યના એક દેશભૂત જ છે. અને આવા બાદરસ્કંધો સંપૂર્ણપુદ્ગલાસ્તિકાયના અનંતમા ભાગે જ છે. તેવા પ્રકારના અનંતમા ભાગે વર્તતા દાનયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધોને દાનાન્તરાય રોકે છે. એ પ્રમાણે લાભ યોગ્ય અનંતમા ભાગને લાભાન્તરાય રોકે છે. ભોગયોગ્ય અને ઉપભોગયોગ્ય અનંતમા ભાગને ભોગાન્તરાય અને ઉપભોગાન્તરાય રોકે છે. આ પ્રમાણે દેશને જ રોકનાર છે. માટે તે દેશઘાતી છે. આ રીતે આ ચારે કર્મો દાનાદિને યોગ્ય એવા અનંતમા ભાગરૂપ પુદ્ગલોનો જ દાનાદિ કરવામાં પ્રતિબંધ કરનારાં છે. માટે દેશઘાતી છે. પરંતુ લોકવર્તી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યોને આ જીવ દાનમાં આપતો નથી કે લાભ મેળવી શકતો નથી કે તે સર્વ પુદ્ગલોનો ભોગ-ઉપભોગ કરી શકતો નથી. તેની અંદર દાનાન્તરાય આદિ કર્મોનો ઉદય ન સમજવો. કારણ કે તે તે પુદ્ગલો ગ્રહણ-ધારણને યોગ્ય જ નથી.

પરમાણુ, દ્વ્યણુકાદિ અનંતાણુક સુધીના અનંતા સૂક્ષ્મ સ્કંધો તથા ગ્રહણ-ધારણને અયોગ્ય એવા કેટલાક બાદર સ્કંધો દાન, લાભ, ભોગ અને ઉપભોગ માટે ગ્રહણ-ધારણનો વિષય જ ન હોવાથી દાનાદિ ક્રિયાનો વિષય બનતા નથી તેથી ત્યાં દાનાન્તરાયાદિ કર્મો પ્રતિબંધક સમજવા નહિ. આ રીતે આ ચાર અંતરાય કર્મો સર્વપુદ્ગલાસ્તિકાયના અંશમાત્રને અટકાયત કરનારા હોવાથી દેશઘાતી કહેવાય છે.

વીર્યાન્તરાય પણ દેશઘાતી છે. આત્માની શક્તિને સર્વથા હણનાર નથી. અતિશય મંદ ચૈતન્યવાળા સૂક્ષ્મ નિગોદીયા જીવને પણ વીર્યાન્તરાયનો ઉદય હોવા છતાં પોતાના ભવને યોગ્ય આહારગ્રહણ, આહારપરિણમન, પ્રતિસમયે કર્મદલિકગ્રહણ, સાત-આઠ કર્મરૂપે પરિણમન, ગત્યન્તરગમન ઈત્યાદિ વિષયવાળું વીર્ય તો અક્ષત જ રહે છે. આવાં આવાં કાર્યો કરવાવાળો વીર્યાન્તરાયકર્મનો ક્ષયોપશમ તે નિગોદીયા જીવોને પણ હોય જ છે, તેથી સૂક્ષ્મ નિગોદીયા જીવથી પ્રારંભીને બારમા ગુણસ્થાનક સુધીમાં વર્તતા સર્વે જીવોમાં આ વીર્યાન્તરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ હીનાધિકપણે હોય જ. જો સર્વઘાતી હોત તો મિથ્યાત્વાદિ સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓના ઉદયકાળે જેમ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ સર્વથા અપ્રગટ જ હોય છે, તેમ વીર્યમાં પણ તેવું થવું જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી. વીર્યાન્તરાયકર્મનો ગમે તેટલો મંદ અથવા તીવ્ર ઉદય હોય તો પણ તેનો ક્ષયોપશમ અંશતઃ તો અવશ્ય હોય જ છે અલ્પવીર્ય તો પ્રગટ રહે જ છે. તેથી તે વીર્યાન્તરાયકર્મ પણ દેશઘાતી છે.

આ ૨૦ સર્વઘાતી અને ૨૫ દેશઘાતી એમ ૪૫ પ્રકૃતિઓ જ્યારે બંધાય છે ત્યારે ૨।૩।૪ ઠાણીયા રસવાળી અને સર્વઘાતી રસે જ બંધાય છે. કારણ કે નવમા ગુણસ્થાનકના સંખ્યાતા બહુ ભાગ કાળ સુધી સર્વઘાતી રસ જ બંધાય છે. ત્યારબાદ ત્યાં બંધાતી દેશઘાતી ૧૭ પ્રકૃતિઓનો રસ દેશઘાતી અને એકસ્થાનિક બંધાય છે. પરંતુ ઉદયકાળે ચિત્ર-વિચિત્ર સ્થિતિ છે.

(૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અચક્ષુદર્શનાવરણીય અને પાંચ અંતરાય આ આઠ કર્મોનો રસ નિયમા દેશઘાતી થઈને જ ઉદયમાં આવે છે. કારણ કે જીવના આ જ્ઞાન-દર્શન અને વીર્ય ગુણો અંશતઃ સદાકાળ અનાવૃત રહે છે. તેથી આ આઠ કર્મોનો અંશતઃ પણ ક્ષયોપશમ વિપાકોદયકાળે ચાલુ જ હોય છે તેથી **ઉદયાનુવિદ્ધ ક્ષયોપશમભાવવાળી** આ આઠ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. અને તે તે આવાર્ય મતિજ્ઞાનાદિ ગુણો અંશતઃ સર્વ જીવોને અવશ્ય અનાવૃત જ હોય છે.

(૨) કેવળજ્ઞાનાવરણીય અને કેવળદર્શનાવરણીય આ બે કર્મોનાં રસ સ્પર્ધકો સર્વઘાતી રૂપે જ ઉદયમાં આવે છે. આ બે કર્મોનાં રસસ્પર્ધકોને જીવ દેશઘાતી કરી શકતો નથી. તેથી તે ગુણો ઉદયકાળે પ્રગટ થતા નથી આ રીતે બે કર્મોનો કેવળ **ઔદયિકભાવ** જ હોય છે. અને તે સર્વઘાતી જ હોય છે. તેથી તે બેનો ક્ષયોપશમભાવ થતો નથી.

(૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય, અવધિદર્શનાવરણીય, ચક્ષુદર્શનાવરણીય અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય એમ ચાર કર્મોનો વિપાકોદય વર્તતો હોય ત્યારે આ જીવ ક્યારેક ભવ અથવા ગુણના નિમિત્તે તેનાં રસસ્પર્ધકોને હણીને દેશઘાતી રૂપે પણ ઉદયમાં લાવે છે. તે કાળે આ ચાર કર્મોનો **ઉદયાનુવિદ્ધ ક્ષયોપશમભાવ** હોય છે. અને ચારે ગુણો ક્ષયોપશમાનુસારે પ્રગટ થાય છે. અને ક્યારેક ભવ અથવા ગુણની નિમિત્તતા ન હોય ત્યારે તે ચાર કર્મોનાં રસસ્પર્ધકોને સર્વઘાતીરૂપે ઉદયમાં લાવે છે તે કાળે **કેવળ ઔદયિકભાવ** કહેવાય છે. અને ગુણોની અપ્રાપ્તિ થાય છે.

(૪) નિદ્રા પંચકમાં પણ સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકોનો જ ઉદય થાય છે. આ પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતી હોવાથી તેના રસસ્પર્ધકોને હણીને દેશઘાતીરૂપે બનાવીને જીવ ઉદયમાં લાવી શકતો નથી. તેથી **કેવળ ઔદયિકભાવ** જ હોય છે, ક્ષયોપશમભાવ હોતો નથી. આ કારણથી સ્વ આવાર્ય પ્રાપ્તદર્શનલબ્ધિ રૂપ ગુણ આવૃત જ રહે છે. વળી આ પાંચ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવોદયી છે. એટલે

જ્યારે ઉદયમાં હોય ત્યારે તો સર્વઘાતી રસસ્પર્ધકો ઉદયમાં વર્તતાં હોવાથી સર્વઘાતી છે જ પરંતુ જ્યારે વિપાકોદયમાં આ નિદ્રાપંચક ન વર્તતું હોય ત્યારે પણ તેમાં સર્વઘાતી વિપાકોદય થવાની યોગ્યતા દૂર થઈ નથી સત્તાગતમાં પણ સર્વઘાતીપણાની યોગ્યતા છે. માટે તે સર્વઘાતી છે.

(૫) મિથ્યાત્વ મોહનીય અને આદ્ય બાર કષાયો એમ તેર પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતી છે. તેથી સર્વઘાતી રૂપે જ રસસ્પર્ધકો વિપાકોદયકાળે ઉદયમાં આવે છે અને સ્વ સ્વ આવાર્ય સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ ગુણોનો ઘાત કરે છે. પરંતુ આ તેર પ્રકૃતિઓનાં કર્મદલિકોને સજાતીય એવી પરપ્રકૃતિઓમાં સંક્રમાવીને પરપ્રકૃતિના રૂપે જ્યારે ઉદયમાં લાવે છે કે જેને શાસ્ત્રોમાં પ્રદેશોદય કહેવાય છે. ત્યારે સ્વ-આવાર્ય ગુણોની પ્રગટતામાં તે બાધક થતા નથી. પરંતુ પ્રાપ્તગુણોમાં આ પ્રદેશોદય અતિચાર ઉત્પાદક બને છે. જેમ કે મિથ્યાત્વમોહનીયના કર્મપ્રદેશો મિથ્યાત્વમોહનીય રૂપે ઉદયમાં આવે તો સમ્યક્ત્વના ઘાતક બને છે પરંતુ સમ્યક્ત્વ મોહનીય રૂપે થઈને ઉદયમાં આવે તો સમ્યક્ત્વના ઘાતક બનતા નથી. પરંતુ પ્રાપ્ત-સમ્યક્ત્વમાં શંકા-કાંક્ષા આદિ અતિચાર ઉત્પાદક બને છે. આ જ પ્રમાણે અનંતાનુબંધી આદિ પ્રથમની ત્રણ કષાયોની ચોકડી વિપાકોદય રૂપે (પોતાના રૂપે) ઉદયમાં આવે તો અનુક્રમે સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિની ઘાતક બને છે. પરંતુ સજાતીય એવી પરપ્રકૃતિમાં (એટલે કે અનંતાનુબંધી કષાય, શેષ બારમાં, અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય, પ્રત્યાખ્યાનાદિ આઠમાં અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ-સંજ્વલનમાં) સંક્રમાવીને જો ઉદયમાં લાવે તો તે આદ્ય બાર કષાયોનો પ્રદેશોદય હોવાથી આ ચોકડી સ્વ-આવાર્ય ગુણોની ઘાતક બનતી નથી. પરંતુ દોષ ઉત્પાદક બને છે. એટલે રસોદયકાળે ક્ષયોપશમ વિરોધી છે પરંતુ પ્રદેશોદયકાળે ક્ષયોપશમ અવિરોધી છે.

(૬) ચાર સંજ્વલન કષાયો અને નવ નોકષાયોનાં રસસ્પર્ધકોને હણી હણીને દેશઘાતી રૂપે જ આ જીવ ઉદયમાં લાવે છે. એટલે તે

તેર પ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમભાવ રસોદયકાળે પણ હોય છે. તેથી વિપાકોદય હોવા છતાં પણ ગુણપ્રગટતા થાય છે. એથી આ તેર પ્રકૃતિઓ દેશઘાતી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ૮+૨+૪+૫+૧૩+૧૩ =૪૫ પ્રકૃતિઓના ઘાતી-અઘાતી પણાની ચર્ચા સમજાવી.

૮ પ્રકૃતિઓનો સદાકાળ ઉદયાનુવિદ્ધ ક્ષયોપશમભાવ જ હોય છે. અને દેશઘાતી છે.

૨ પ્રકૃતિઓનો સદાકાળ કેવળ ઔદયિકભાવ જ છે. અને સર્વઘાતી છે.

૪ પ્રકૃતિઓનો ક્યારેક ઉદયાનુવિદ્ધ ક્ષયોપશમભાવ અને ક્યારેક કેવળ ઔદયિકભાવ હોય છે. ઉદયની સાથે ક્ષયોપશમ અવિરોધી હોવાથી દેશઘાતી છે.

૫ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવોદયી છે. જ્યારે ઉદય હોય ત્યારે કેવળ ઔદયિકભાવ જ છે અને ઉદય ન હોય ત્યારે સત્તાગતમાં પણ સર્વઘાતની યોગ્યતા હોવાથી સર્વઘાતી છે.

૧૩ પ્રકૃતિઓનો વિપાકોદયકાળે (સ્વરૂપે ઉદયમાં આવે ત્યારે) ક્ષયોપશમ ન હોય તેથી સર્વઘાતી છે. પરંતુ પ્રદેશોદયકાળે (પોતાના કર્મપ્રદેશો સજાતીય એવી પરપ્રકૃતિમાં સંક્રમાવીને) ઉદયમાં લાવે ત્યારે ક્ષયોપશમ થાય છે. રસોદયની સાથે ક્ષયોપશમભાવ વિરોધી છે. પરંતુ પ્રદેશોદયની સાથે ક્ષયોપશમભાવ અવિરોધી છે.

૧૩ પ્રકૃતિઓ (૯ નોકષાય અને ૪ સંજ્વલન)નો વિપાકોદયકાળે તથા પ્રદેશોદયકાળે એમ બન્ને અવસ્થામાં ક્ષયોપશમ હોય છે. તેથી જ આ પ્રકૃતિઓ દેશઘાતી છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીય ૯, મોહનીય ૨૬ અને અંતરાયની ૫ એમ ઘાતીકર્મોની કુલ ૪૫ પ્રકૃતિઓનું વર્ણન

સમજાવ્યું. સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીયનો બંધ ન હોવાથી ગણી નથી. પરંતુ ઉદયને આશ્રયી સમ્યક્ત્વમોહનીય દેશઘાતી છે. તેથી સમ્યક્ત્વને અટકાવી શકતી નથી પરંતુ શંકા-કાંક્ષા આદિ અતિચારોત્પાદક બને છે. અને મિશ્રમોહનીય સર્વઘાતી છે. તે સમ્યક્ત્વની પ્રતિબંધક છે.

હવે ૭૫ અઘાતી પ્રકૃતિઓ સમજાવાય છે. વેદનીયની ૨, આયુષ્યકર્મની ૪, નામકર્મની ૬૭, અને ગોત્રકર્મની ૨, એમ ચાર મૂલકર્મોની ૭૫ પ્રકૃતિઓ અઘાતી છે. *पत्तेय* = પરાઘાતાદિ આઠ પ્રત્યેકની, *तणुट्ठ* = શરીરાદિ ત્રીજી ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે આઠ, એટલે કે શરીર ૫, અંગોપાંગ ૩, સંસ્થાન ૬, સંઘયણ ૬, જાતિ ૫, ગતિ ૪, વિહાયોગતિ ૨, આનુપૂર્વી ૪, એમ કુલ શરીરાષ્ટકની ૩૫, *आऊ* આયુષ્યની ૪, *तसवीसा* = ત્રસદશક અને સ્થાવરદશક, *गोयदुग* = ત્રીજી ગાથામાં કહ્યાં પ્રમાણે ગોત્રદ્વિક અને વેદનીયદ્વિક, કુલ ૪, તથા વર્ણચતુષ્ક આ પ્રમાણે ચાર અઘાતી કર્મોની કુલ પ્રકૃતિઓ ૮+૩૫+૪+૨૦+૪+૪=૭૫ અઘાતી છે. આ પ્રકૃતિઓ જો કે અઘાતી છે એટલે આત્મગુણોનો સ્વતંત્રપણે ઘાત કરતી નથી. પરંતુ ચોરોની સાથે રહેતો શાહુકાર પણ સંસારમાં ચોર જ કહેવાય છે. તેમ આ ૭૫ પ્રકૃતિઓ ઘાતીની સાથે ભળી છતી ઘાતીની તુલ્ય જ કહેવાય છે, જેમ કે ભરતક્ષેત્રના આ કાળના માનવીનું તથા મહાવિદેહક્ષેત્રમાં છદ્મસ્થ અવસ્થામાં રહેનારા માનવીને (૧) મનુષ્યાયુષ્ય, મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિયજાતિ, ઔદારિકશરીર, ઔદારિક, અંગોપાંગ, સંઘયણ, સંસ્થાન અને ઉચ્ચગોત્ર આદિ અઘાતી કર્મ પ્રકૃતિઓ જો કે અઘાતી જ છે. છતાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન આદિ ક્ષાયિકભાવના ગુણો ન પ્રગટે તેવા જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયાદિ કર્મોના ઉદયકાળે આ અઘાતી પ્રકૃતિઓ ઉદયમાં વર્તે છે. એટલે આ અઘાતીનો ઉદય પણ કેવળજ્ઞાનાવરણીય અને કેવળદર્શનાવરણીયાદિના ઉદયને મદદગાર થયો છતો ‘‘**સર્વઘાતી**’’ તુલ્ય જ ગણાય છે. ॥ ૧૩-૧૪ ॥

હવે પુણ્ય - પાપ પ્રકૃતિદ્વાર સમજાવે છે -

सुरनरतिगुच्चसायं, तसदसतणुवंगवइरचउरंसं।
परघासग तिरियाऊ, वन्नचउपणिंदिसुहखगई।। १५।।

(सुरनरत्रिकोच्चैस्सातानि, त्रसदशकतनूपांगवज्रचतुरस्राणि।
पराघातसप्तकं तिर्यगायुः, वर्णचतुष्कपञ्चेन्द्रियशुभखगतयः।।१५॥)

सुरनरतिग = દેવનું ત્રિક અને મનુષ્યનું ત્રિક, **उच्च** = ઉચ્ચગોત્ર, **सायं**=સાતા વેદનીય, **तसदस** = ત્રસનું દશક, **तणुवंग** = પાંચ શરીર અને ત્રણ ઉપાંગ, **वइर** = વજ્રઋષભનારાચ, **चउरंसं** = સમચતુરસ્ર, **परघासग** = પરાઘાતસપ્તક, **तिरियाऊ** = તિર્યંચનું આયુષ્ય, **वन्नचउ** = વર્ણ ચતુષ્ક, **पणिंदि** = પંચેન્દ્રિય જાતિ, **सुहखगई** = શુભવિહાયોગતિ. ॥ ૧૫ ॥

ગાથાર્થ = દેવત્રિક, મનુષ્યત્રિક, ઉચ્ચગોત્ર, સાતાવેદનીય, ત્રસદશક, પાંચ શરીર, ત્રણ ઉપાંગ, વજ્રઋષભનારાચ, સમચતુરસ્ર, પરાઘાતસપ્તક, તિર્યગાયુ, વર્ણચતુષ્ક, પંચેન્દ્રિયજાતિ અને શુભ વિહાયોગતિ એમ ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિઓ જાણવી. ॥ ૧૫ ॥

વિવેચન = જે કર્મના ઉદયકાળે જીવને સુખ ઉપજે, સાનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાય, સાંસારિક સુખની સામગ્રી મળે તથા ધર્મની સામગ્રી મળે તેવા કર્મોને પુણ્યકર્મ કહેવાય છે. અને જે કર્મના ઉદયકાળે જીવને દુઃખ ઉપજે, પ્રતિકૂળતા પ્રાપ્ત થાય, દુઃખની સામગ્રી મળે, ધર્મની સામગ્રી ન મળે તેવા કર્મોને પાપકર્મ કહેવાય છે. પુણ્યકર્મની ૪૨ પ્રકૃતિઓ છે. તે આ પ્રમાણે -

મૂલગાથામાં લખેલો *તિગ* શબ્દ *સુર* અને *નર* એમ બન્નેની સાથે જોડવો જેથી સુરત્રિક (દેવગતિ, દેવાનુપૂર્વી, અને દેવાયુષ્ય). મનુષ્યત્રિક (મનુષ્યગતિ-મનુષ્યની આનુપૂર્વી અને મનુષ્યનું આયુષ્ય).

ઉચ્ચગોત્ર, સાતા વેદનીય, ત્રસદશક, પાંચ શરીરનામકર્મ, ત્રણ ઉપાંગનામકર્મ, વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણનામકર્મ, સમચતુરસ્ર સંસ્થાન નામકર્મ, પરાઘાતસપ્તક (પરાઘાત-ઉચ્છ્વાસ-આતપ-ઉદ્યોત- અગુરુલઘુ- તીર્થંકરનામકર્મ અને નિર્માણનામકર્મ) તિર્યંચાયુષ્ય, વર્ણ ચતુષ્ક (વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ) પંચેન્દ્રિયજાતિ, અને શુભવિહાયોગતિ એમ કુલ ૪૨ પુણ્ય- પ્રકૃતિઓ છે. અહીં કેટલીક ચર્ચા જાણવા જેવી છે. જે પ્રશ્નોત્તરી રૂપે હવે પછીની બે ગાથામાં લખીશું. ॥ ૧૫ ॥

હવે પાપપ્રકૃતિઓ સમજાવે છે -

बायाल पुन्नपगई, अपढमसंठाणखगइसंघयणा।
तिरियदुग असाय, नीओवघाय इग विगल निरयतिगं॥१६॥

थावरदसवन्नचउक्क, घाइ पणयाल सहिय बासीई।
पावपयडि त्ति दोसु वि, वन्नाइगहा सुहा असुहा॥१७॥

(द्विचत्वारिंशत्पुण्यप्रकृतयोऽप्रथमसंस्थानखगतिसंहननानि।
तिर्यग्द्विकमसातं नीचैरूपघातैकेन्द्रियविकलेन्द्रियनरकत्रिकम्॥१६॥

स्थावरदशकवर्णचतुष्कं घातिभिः पञ्चचत्वारिंशद्भिः सहिता द्व्यशीतयः
पापप्रकृतय इति द्वयोरपि वर्णादिग्रहात्शुभा अशुभाः॥१७॥)

बायाल = બેંતાલીસ, **पुन्नपगई** = પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે, **अपढम** = પહેલા વિનાની, **संठाणखगइसंघयणा** = પાંચ સંસ્થાનની, વિહાયોગતિની અને પાંચ સંઘયણની પ્રકૃતિઓ, **तिरिदुग** = તિર્યંચનું દ્વિક, **असाय** = અસાતાવેદનીય, **नीअ** = નીચગોત્ર, **उवघाय** = ઉપઘાતનામકર્મ, **इग** = એકેન્દ્રિયજાતિ, **विगल** = વિકલેન્દ્રિયત્રિક, **निरयतिगं** = નરકનું ત્રિક ॥ ૧૬ ॥

थावरदसग = સ્થાવરની દશ, **वन्नचउक्क** = વર્ણચતુષ્ક, **घाइ** = ઘાતીકર્મોની **पणयाल** = પીસ્તાલીસ પ્રકૃતિઓ, **सहिअ** = સહિત,

बासीई = બ્યાસી **पावपयडित्ति** = પાપપ્રકૃતિઓ છે. **दोसु वि** = પુણ્ય અને પાપ એમ બન્નેમાં **वन्नाइगहा** = વર્ણાદિનું ગ્રહણ હોવાથી, **सुहा असुहा** = શુભ-અશુભ છે. ॥૧૭

ગાથાર્થ = ઉપરની ગાથામાં કહેલી ૪૨ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે. તથા પહેલા વિનાનાં પાંચ સંસ્થાન, અશુભવિહાયોગતિ, પાંચ સંઘયણ, તિર્યંચદ્વિક, અસાતા વેદનીય, નીચગોત્ર, ઉપઘાતનામકર્મ, એકેન્દ્રિયજાતિ, વિક્લેન્દ્રિયત્રિક, નરકનું ત્રિક, સ્થાવરનું દશક, વર્ણચતુષ્ક, અને ઘાતીકર્મોની ૪૫ પ્રકૃતિઓ સહિત કુલ ૮૨ પાપ પ્રકૃતિઓ છે. વર્ણાદિ ચતુષ્કનું ગ્રહણ પુણ્ય અને પાપ એમ બન્નેમાં હોવાથી શુભ પણ છે. અને અશુભ પણ છે. ॥ ૧૬-૧૭ ॥

વિવેચન - ઉપરની ૧૫મી ગાથામાં જે ૪૨ પ્રકૃતિઓ જણાવી છે. તે પુણ્યપ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. હવે ૮૨ પાપ પ્રકૃતિઓ જણાવે છે. *अपढम* શબ્દ પાછળના ત્રણેની સાથે જોડવો. પહેલા વિનાનાં પાંચ સંસ્થાન, બીજી અશુભ વિહાયોગતિ, પહેલા વિનાનાં પાંચ સંઘયણ, તિર્યંચનું દ્વિક, અસાતાવેદનીય, નીચગોત્ર, ઉપઘાતનામકર્મ, એકેન્દ્રિય જાતિ, વિક્લેન્દ્રિયત્રિક, નરકનું ત્રિક, સ્થાવરનું દશક, વર્ણચતુષ્ક, અને ઘાતી કર્મોની ૪૫ પ્રકૃતિઓ (જ્ઞાના. ૫, દર્શના.૯, મોહનીયની ૨૬, અને અંત. ૫) એમ કુલ ૮૨ પ્રકૃતિઓ પાપ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. પૂર્વે કહેલી ૪૨ પ્રકૃતિઓના ઉદયકાળે જીવ સુખી થાય છે. અને ૮૨ પ્રકૃતિઓના ઉદયકાળે જીવ દુઃખી થાય છે તેથી તે પુણ્ય-પાપ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન = ૪૨+૮૨ મેળવતાં ૧૨૪ થાય. અને બંધમાં તો આઠે કર્મોની પ્રકૃતિઓ ૧૨૦ કહી છે. તો અંકની સરખી સમાન સંખ્યા મળતી ન હોવાથી વિરોધ કેમ નહીં આવે?

ઉત્તર = વર્ણાદિ ચતુષ્ક શુભમાં પણ છે. અને અશુભમાં પણ છે. કારણ કે વર્ણના પાંચ ભેદોમાંથી ત્રણ શુભમાં છે અને બે અશુભમાં

છે. ગંધમાં સુરભિગંધ પુણ્યમાં છે અને દુરભિગંધ પાપમાં છે. આ રીતે રસાદિમાં પણ છે. એમ વર્ણાદિ ચારનું ગ્રહણ બન્નેમાં લેવાથી પ્રશસ્ત= શુભ સ્વભાવવાળા પણ વર્ણાદિ છે અને અશુભ=અપ્રશસ્ત સ્વભાવવાળા પણ વર્ણાદિ છે. એમ ઉભયસ્થાને ગ્રહણ કરવાથી ૧૨૦ના બદલે ૧૨૪ની સંખ્યા થાય છે.

પ્રશ્ન = તિર્યંચાયુષ્ય પુણ્યમાં કહ્યું છે. અને તિર્યંચગતિ તથા તિર્યંચાનુપૂર્વી પાપમાં ગણી છે. આમ કેમ કર્યું? બાકીના ત્રિકોમાં દેવત્રિક અને મનુષ્યત્રિક પુણ્યમાં ગણ્યું છે. અને નરકનું ત્રિક પાપમાં ગણ્યું છે. તો અહીં આવો ભેદ કેમ કર્યો?

ઉત્તર = તિર્યંચભવમાં જવું તે ગતિ, તે ભવ તરફ લઈ જાય તે આનુપૂર્વી. આ બન્ને ભાવો કોઈને ઈષ્ટ નથી. કોઈ કહે કે તમે મરીને કુતરા-બીલાડા-ગાય કે વાઘ-સિંહ થવાના છો તો તે કોઈ જીવને ગમતું નથી માટે ગતિ અને આનુપૂર્વી અશુભમાં લીધી છે. પરંતુ પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયથી જો તિર્યંચમાં જવું જ પડ્યું. તો ત્યાં ગયા પછી રહેવું ગમે છે. મરવું ગમતું નથી. જીવવું ગમે છે. અર્થાત્ તિર્યંચ ભવનું જીવન તે જીવને વહાલું છે. માટે આયુષ્ય પુણ્યમાં ગણ્યું છે.

પ્રશ્ન = બેંતાલીસને પુણ્ય અને બ્યાસીને પાપ પ્રકૃતિઓ કેમ કહેવાય છે ?

ઉત્તર = *शुभकारणजन्यत्वात् शुभा उच्यन्ते, अशुभकारणजन्यत्वात् अशुभा उच्यन्ते* = શુભ કારણો સેવવાથી બંધાયેલું જે કર્મ અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાની શુભપ્રવૃત્તિથી બંધાયેલું જે કર્મ તે પુણ્યકર્મ અથવા શુભકર્મ કહેવાય છે. અને અશુભ કારણો સેવવાથી બંધાયેલું જે કર્મ, અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિથી બંધાયેલું જે કર્મ તે પાપકર્મ અથવા અશુભકર્મ કહેવાય છે. આ જ કારણથી પુણ્યકર્મના ઉદયકાળે સાનુકૂળતા અને પાપકર્મના ઉદયકાળે આ જીવને પ્રતિકૂળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન = સુખ આપે તે સાતા, અને દુઃખ આપે તે અસાતા કહેવાય છે. પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે રતિમોહનીય, અને અપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે શોકમોહનીય છે. આ સાતા અને રતિમાં, તથા અસાતા અને અરતિમાં તફાવત શું?

ઉત્તર = સાંસારિક સાનુકૂળતાઓ મળે, સુખની સામગ્રી મળે, ગાડી-વાડી વગેરે સંપત્તિ મળે તે સઘળી પરિસ્થિતિને તથા સુખનો જે અનુભવ થાય તેને સાતાવેદનીય કહેવાય છે. અને તેમાં **"આ સુખ છે"** એવી જે સુખબુદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ એમાં જીવ જે હરખાઈ જાય છે. આનંદ માને છે. તે રતિમોહનીય છે. એવી જ રીતે સાંસારિક પ્રતિકૂળતાઓ મળે, દુઃખની સામગ્રી મળે, રહેવાની-ખાવા-પીવાની-પહેરવાની પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તથા જીવ પીડા અનુભવે તે અસાતાવેદનીય, અને તેમાં **"આ દુઃખ છે"** એમ સમજી દુઃખબુદ્ધિ થાય, અપ્રીતિ થાય એમાં જીવ જે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે તે અરતિમોહનીય જાણવું. સુખ મળવું તે સાતા, તેને સુખ માનવું તે રતિ, દુઃખ મળવું તે અસાતા, અને તેને દુઃખ માનવું તે અરતિ એમ ભેદ જાણવો.

પ્રશ્ન = અહીં ઘાતીકર્મોની ૪૫ પ્રકૃતિઓને પાપપ્રકૃતિ તરીકે ગણાવી છે પરંતુ તત્ત્વાર્થસૂત્રના આઠમા અધ્યાયના ૮-૨૬ અન્તિમસૂત્રમાં હાસ્ય-રતિ-પુરુષવેદ અને સમ્યક્ત્વમોહનીય આ ચારે પ્રકૃતિઓ ઘનઘાતી કર્મોની (ખાસ કરીને મોહનીયની) હોવા છતાં શુભકર્મમાં જણાવી છે. તે કેમ ઘટશે?

ઉત્તર = તાત્ત્વિક રીતિએ આ અશુભ પ્રકૃતિઓ હોવા છતાં પણ અપેક્ષા વિશેષે ઉપચાર કરીને વ્યવહારમાત્રથી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં શુભ કહેવામાં આવી છે. જેમ કે હાસ્ય-રતિ અને અરતિ-શોક આ ચારે મોહનીય હોવાથી અશુભ જ છે. પરંતુ વ્યવહાર માત્રથી અરતિ-શોક કરતાં હાસ્ય-રતિ સારું તથા હાસ્ય-રતિ જીવને ગમે છે, એમ સમજી તે બન્નેને શુભ કહી છે. ત્રણે વેદની પ્રકૃતિઓ મોહનીય હોવાથી અશુભ, છતાં પણ નપુંસકવેદ અને

સ્ત્રીવેદ કરતાં પુરુષવેદ સારો. પુરુષપણું જીવને ગમે છે. ઈષ્ટ છે. એવી જ રીતે સમ્યક્ત્વમોહનીય પણ શંકા-કુશંકા કરાવનાર હોવાથી અને મોહનીયના ઘરની હોવાથી અશુભ હોવા છતાં પણ મિથ્યાત્વ અને મિશ્ર કરતાં સારી. આ રીતે આ ચાર પ્રકૃતિઓ અશુભ કરતાં સારી છે. એમ સમજીને વ્યવહારમાત્રથી શુભ ગણવામાં આવી છે. પરમાર્થથી તો મોહનીયની સર્વે પ્રકૃતિઓ અશુભ જ છે. ॥ ૧૬-૧૭ ॥

હવે પરાવર્તમાન અને અપરાવર્તમાન પ્રકૃતિઓ કહે છે. તેમાં અપરાવર્તમાન પ્રકૃતિઓ અલ્પ હોવાથી તે પ્રથમ કહે છે.

नामधुवबंधिनवगं, दंसण पणनाण विग्घ परघायं।
भयकुच्छमिच्छसासं, जिण गुणतीसा अपरियत्ता॥१८॥

(नामध्रुवबन्धिनवकं, दर्शनं पञ्च ज्ञानानि विघ्नं पराघातम्।
भयजुगुप्सामिथ्यात्वोच्छ्वासं, जिनमेकोनत्रिंशदपरावर्तमानाः॥१८॥)

नामधुवबंधिनवगं = નામકર્મની ધ્રુવબંધી નવ, **दंसण** = દર્શનાવરણીય ચાર, **पणनाण** = જ્ઞાનાવરણીયની પાંચ, **विग्घ** = અંતરાયની પાંચ, **परघायं** = પરાઘાત, **भयकुच्छ** = ભય, જાુગુપ્સા, **मिच्छसासं** = મિથ્યાત્વ અને ઉચ્છ્વાસ, **जिण** = જિનનામકર્મ, **गुणतीसा** = ૨૯ પ્રકૃતિઓ, **अपरियत्ता** = અપરાવર્તમાન છે. ॥૧૮॥

ગાથાર્થ = નામકર્મની ધ્રુવબંધી નવ પ્રકૃતિઓ, દર્શનાવરણીય કર્મની ચાર પ્રકૃતિઓ, જ્ઞાનાવરણીયની પાંચ, અંતરાયની પાંચ, પરાઘાત, ભય, જાુગુપ્સા, મિથ્યાત્વ, ઉચ્છ્વાસ, અને જિનનામકર્મ એમ ૨૯ પ્રકૃતિઓ અપરાવર્તમાન છે. ॥૧૮॥

વિવેચન = વર્ણ ચતુષ્ક, તૈજસ, કાર્મણ, અગુરુલઘુ, નિર્માણ અને ઉપઘાત એમ નામકર્મની ધ્રુવબંધી ૯, દર્શનાવરણીય કર્મની ચાર, જ્ઞાનાવરણીય કર્મની પાંચ, અંતરાયકર્મની પાંચ, પરાઘાત, ભય, જાગુપ્સા,

મિથ્યાત્વ, ઉચ્છ્વાસ અને તીર્થંકરનામકર્મ એમ કુલ ૨૯ પ્રકૃતિઓ અપરાવર્તમાન છે.

આ ઓગણત્રીસ પ્રકૃતિઓ એવી છે કે જ્યારે તેનો પોતાનો બંધ અથવા તેનો પોતાનો ઉદય, અથવા તેનો પોતાનો બંધોદય એમ ઉભય શરૂ કરવો હોય અથવા ચાલતો હોય ત્યારે તેની પૂર્વે ચાલતા અન્ય કોઈ પણ બીજી પ્રકૃતિના બંધને, ઉદયને કે ઉભયને અટકાવ્યા વિના જ પોતાના બંધ, ઉદય અને ઉભયને જણાવે છે તેથી તે અપરાવર્તમાન પ્રકૃતિ કહેવાય છે. અહીં પણ કેટલીક પ્રશ્નોતરી જાણવા જેવી છે. જે હવે પછીની ગાથામાં સમજાવાશે. ॥ ૧૮ ॥

હવે પરાવર્તમાન પ્રકૃતિઓ કહે છે.

तणु अट्ठ वेय दुजुयल, कसायउज्जोयगोयदुग निद्दा।
तसवीसा ऊ परित्ता, खित्तविवागाणुपुव्वीओ॥१९॥

(तन्वष्टकं वेदा द्वियुगलं, कषायोद्योतगोत्रद्विकनिद्राः।
त्रसविंशतिरायुः परावर्तमानाः, क्षेत्रविपाका आनुपूर्व्यः॥१९॥)

तणुअट्ठ = શરીરાદિ આઠની ૩૩ પ્રકૃતિઓ, **वेय** = ત્રણ વેદો, **दुजुयल** = હાસ્ય-રતિ અને અરતિ-શોકનાં બે યુગલ, **कसाय** = સોળ કષાયો, **उज्जोय** = ઉદ્યોતદ્વિક, **गोयदुग** = ગોત્રદ્વિક તથા વેદનીયદ્વિક, **निद्दा** = નિદ્રાપંચક, **तसवीसाउ** = ત્રસની વીસ પ્રકૃતિઓ અને આયુષ્ય ૪, **परित्ता** = પરાવર્તમાન, **खित्तविवाग** = ક્ષેત્રવિપાકી, **अणुपुव्वीओ** = આનુપૂર્વી. ॥૧૯॥

ગાથાર્થ = શરીરાદિ આઠની ૩૩ પ્રકૃતિઓ, ત્રણ વેદો, બે યુગલ, સોળ કષાય, ઉદ્યોતદ્વિક, ગોત્રદ્વિક, પાંચ નિદ્રા, ત્રસની વીસ પ્રકૃતિઓ અને ચાર આયુષ્ય એમ કુલ ૯૧ પ્રકૃતિઓ પરાવર્તમાન છે. અને ચાર આનુપૂર્વીઓ ક્ષેત્રવિપાકી છે. ॥ ૧૯ ॥

વિવેચન = જે પ્રકૃતિઓ બીજી પ્રકૃતિઓના ચાલતા બંધ-ઉદય અથવા ઉભયને અટકાવીને પોતાના બંધ-ઉદય અને ઉભયને જણાવે તે પરાવર્તમાન પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તે ૧૨૦ ને આશ્રયી ૯૧ છે. અને ૧૨૨ ને આશ્રયી ૯૩ છે. શરીરાદિ આઠ એટલે ત્રીજી મૂલગાથામાં કહેલા ક્રમે આઠ સમજી લેવી. ત્યાં તૈજસ અને કાર્મણ અપરાવર્તમાન ૨૯ માં આવી ગયેલ હોવાથી તે બે શરીર વિના ૩ શરીર, ૩ અંગોપાંગ, ૬ સંસ્થાન, ૬ સંઘયણ, ૫ જાતિ, ૪ ગતિ, ૨ વિહાયોગતિ, અને ૪ આનુપૂર્વી એમ કુલ ૩૩ પ્રકૃતિઓ. ત્રણ વેદો, હાસ્ય-રતિ, અરતિ-શોક એમ બે યુગલની ૪, ૧૬ કષાયો, ઉદ્યોત અને આતપ એમ ૨, ગોત્રની ૨, વેદનીયની ૨, પાંચ નિદ્રાની ૫, ત્રસાદિ ૨૦ અને આયુષ્યની ચાર એમ કુલ ૯૧ પ્રકૃતિઓ પરાવર્તમાન છે. અહીં આઠે કર્મની બંધમાં ૧૨૦ પ્રકૃતિઓ હોય છે. તેમાંથી અપરાવર્તમાન ૨૯ પૂર્વે આવી ગયેલી છે તેથી શેષ ૯૧ પરાવર્તમાન છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય એમ બે ઉદયમાં વધારે હોય છે. તેથી આઠે કર્મની ૧૨૨ થાય છે. ત્યારે અપરાવર્તમાન ૨૯ પરંતુ પરાવર્તમાન ૯૧ ને બદલે ૯૩ સમજવી.

પ્રશ્ન = અહીં ૧૬ કષાયો અને પાંચ નિદ્રા તો ૪૭ ધ્રુવબંધીમાં આવી છે. તેથી ધ્રુવબંધી હોવાના કારણે એકી સાથે બધી જ બંધાય છે. કોઈના પણ બંધને અટકાવીને પોતાનો બંધ દેખાડતી નથી. તો પરાવર્તમાન કેમ કહો છો?

ઉત્તર = ૯૧ માંથી આ ૧૬+૫ =૨૧ પ્રકૃતિઓ માત્ર ઉદયમાં જ પરાવર્તમાન છે, બંધમાં નહીં. ઉદયકાળે ક્રોધનો ઉદય તો જ થાય છે કે પૂર્વે જે માનાદિનો ઉદય હોય તેનું વિરમણ થાય. એવી જ રીતે માનનો ઉદય તો જ થાય છે કે પૂર્વે જે ક્રોધ-માયા કે લોભનો ઉદય હોય તે વિરામ પામે. તથા નિદ્રાપંચકમાં પણ નિદ્રાનો ઉદય વિરામ પામે તો જ નિદ્રાનિદ્રા આદિ ઉદયમાં આવે. આ પ્રમાણે આ

૨૧ પ્રકૃતિઓ માત્ર ઉદયને આશ્રયી પરસ્પર વિરોધી હોવાથી અને તેથી જ અધ્રુવોદયી હોવાથી પરાવર્તમાન છે. પરંતુ ધ્રુવબંધી હોવાથી બંધને આશ્રયી સાથે જ બંધાય છે. તેથી બંધમાં પરાવર્તમાન નથી.

પ્રશ્ન = સ્થિર-અસ્થિર અને શુભ અને અશુભ ધ્રુવોદયી છે. સર્વે જીવોને સાથે ઉદયમાં હોય છે. પરસ્પર વિરોધી નથી. તો પરાવર્તમાન કેમ કહી?

ઉત્તર = આ ચાર પ્રકૃતિઓ માત્ર બંધમાં જ પરાવર્તમાન છે. પરંતુ ઉદયમાં નહીં. કારણ કે ધ્રુવોદયી હોવાથી ઉદયમાં સાથે જ હોય છે. પરસ્પર કોઈના પણ ઉદયને અટકાવીને પોતાનો ઉદય કરતી નથી. માટે ઉદયને આશ્રયી પરાવર્તમાન નથી, પરંતુ અધ્રુવબંધી છે. સાથે બંધાતી નથી. તેથી એક-બીજાના બંધને રોકીને જ પોતાનો બંધ દેખાડે છે. તેથી આ ચાર પ્રકૃતિઓ માત્ર બંધને આશ્રયી જ પરાવર્તમાન છે.

બાકીની ૬૬ પ્રકૃતિઓ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી કોઈ એકનો બંધ અથવા ઉદય ચાલતો હોય તો તેનો બંધ અથવા ઉદય અટકાવીને જ પોતાનો બંધ અથવા ઉદય દેખાડે છે. તેથી બંધ આશ્રયી અને ઉદય આશ્રયી એમ ઉભય આશ્રયી આ ૬૬ પરાવર્તમાન છે.

પ્રશ્ન = સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય શું પરાવર્તમાન છે કે અપરાવર્તમાન?

ઉત્તર = આ બે પ્રકૃતિઓ બંધમાં તો છે જ નહીં. ફક્ત ઉદયમાં જ છે અને તે પણ સાથે ઉદયમાં આવતી નથી. મિશ્ર મોહનીયનો ઉદય ત્રીજે ગુણઠાણે થાય છે. અને સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ઉદય ૪ થી ૭ માં થાય છે. માટે પરસ્પર વિરોધી હોવાથી ઉદયને આશ્રયી પરાવર્તમાન છે. આ પ્રમાણે પરાવર્તમાન અને અપરાવર્તમાન દ્વાર કહ્યું. હવે વિપાકદ્વાર કહીશું.

વિપાક એટલે ફળ. કઈ પ્રકૃતિ પોતાનો વિપાક (પોતાનું ફળ) પ્રધાનતયા કોને આશ્રયીને આપે છે તેની વિચારણાને **વિપાકદ્વાર** કહેવાય છે. તેના ચાર ભેદ છે. **ક્ષેત્રવિપાક, ભવવિપાક, પુદ્‌ગલવિપાક, અને જીવવિપાક.**

એક ભવ પૂર્ણ કરીને મૃત્યુ પામી બીજા ભવમાં જતા જીવને જ્યારે જ્યારે વક્રા કરવી પડે છે ત્યારે ત્યારે વચગાળાના **ક્ષેત્રમાં** જ ઉદયમાં આવનારી જે ચાર આનુપૂર્વી નામકર્મ છે. તે આવા પ્રકારના બે ભવોની વચગાળાના ક્ષેત્રાત્મક અસાધારણ કારણને આશ્રયીને જ પોતાનો વિપાક બતાવે છે. તેથી જે કર્મ પોતાનું ફળ નિયત ક્ષેત્રમાં આપે તે ક્ષેત્રવિપાકવાળી અર્થાત્ ક્ષેત્રવિપાકી કહેવાય છે.

ભવાન્તરમાં જતા જીવની ગતિ બે પ્રકારની હોય છે. (૧) ઋજાુગતિ અને (૨) વક્રગતિ. જ્યારે પરભવવાળું ઉત્પત્તિસ્થાન મૃત્યુના સ્થાનથી છ એ દિશાઓમાંથી કોઈ પણ એક દિશામાં આકાશપ્રદેશોની પંક્તિમાં આવતું હોય તો આ જીવની મૃત્યુ પછી ઋજાુગતિ થાય છે. તેમાં ફક્ત એક જ સમય લાગે છે. અને તે પ્રથમ સમયે જ (વક્રા ન હોવાથી) પરભવના આયુષ્યનો ઉદય - અને આહારગ્રહણાદિ કાર્યો નીપજે છે. અને વક્રા કરવાની ન હોવાથી આનુપૂર્વીનો ઉદય હોતો નથી. પરંતુ મૃત્યુના સ્થાનથી ઉત્પત્તિનું સ્થાન જો કાટખુણો કરવાથી જ આવે તેમ હોય તો *અનુશ્રેણિ: ગતિ:* (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર. ૨-૨૭)ના વચન પ્રમાણે જીવ આકાશપ્રદેશોની પંક્તિ પ્રમાણે જ જાય છે, તેથી આકાશપ્રદેશોની પંક્તિ પ્રમાણે જતા જીવને ઉત્પત્તિસ્થાન તરફ વાળનાર બળદના નાકમાં પરોવેલી રસ્સીની જેમ આ આનુપૂર્વીનામકર્મનો વિપાકોદય થાય છે. અને તેનો ઉદય વક્રા કરતી વખતે બીજા સમયથી શરૂ થાય છે. કારણ કે વક્રા કરતી વખતે પ્રથમ સમયે **મૃત્યુ** અને **સમશ્રેણિએ ગમન** આ બન્ને સાથે જ થવાથી બીજા સમયે જ પરભવના આયુષ્યનો ઉદય, અને ગતિ-જાતિ વગેરે (શરીર સંબંધી પ્રકૃતિઓ

વિના) શેષ ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ઉદય શરૂ થાય છે. ત્યારે તેની સાથે તે ૨૧માં આનુપૂર્વી નામકર્મનો પણ વિપાકોદય શરૂ થાય છે. તેના કારણે જીવ ઉત્પત્તિ સ્થાન તરફ વળાંક લે છે. જો એક વક્રાથી ઉત્પત્તિસ્થાન આવે તો વિગ્રહગતિમાં કુલ બે સમય થાય. અને બે ત્રણ-ચાર વક્રાથી જો ઉત્પત્તિ સ્થાન આવે તો અનુક્રમે કુલ ત્રણ-ચાર અને પાંચ સમય પણ થાય છે. તે સર્વેમાં વચગાળાના અનુક્રમે ૧-૨-૩ સમય આ જીવ અણાહારી હોય છે. બૃહત્સંગ્રહણીમાં કહ્યું છે કે -

उज्जुगइ पढमसमये, परभवियं आउयं तहाहारो।
वक्काइ बीयसमये, परभवियाउ उदयमेइ॥३०४॥

इगदुतिचउ वक्कासुं, दुगाइसमएसु परभवाहारो।
दुगवक्काइसु समया, इग दो तिन्नि य अणाहारा॥३०५॥

આ પ્રમાણે વક્રા કરતી વખતે જ વચગાળાના ક્ષેત્રને આશ્રયીને જ આનુપૂર્વીનો ઉદય શરૂ થાય છે. તેથી ચાર આનુપૂર્વીને ક્ષેત્રવિપાકી કહેવાય છે. ॥ ૧૯ ॥

હવે જીવવિપાકી અને ભવવિપાકી પ્રકૃતિઓ સમજાવે છે -

घणघाइ दुगोअ जिणा, तसिअरतिग सुभगदुभगचउ सासं।
जाइतिग जिअविवागा, आऊ चउरो भवविवागा॥२०॥

(घनघातिन्यो द्विगोत्रं, जिनं, त्रसेतरत्रिकं सौभाग्यदौर्भाग्यचतुष्कमुच्छ्वासम्।
जातित्रिकं जीवविपाकिन्य आयूंषि चत्वारि भवविपाकिन्यः॥२०॥)

घणघाइ = ઘનઘાતી કર્મોની ૪૭ પ્રકૃતિઓ, **दुगोअ** = ગોત્ર અને વેદનીયદ્વિક, **जिणा** = જિનનામકર્મ, **तसिअरतिग** = ત્રસત્રિક અને સ્થાવરત્રિક, **सुभगदुभगचउ** = સૌભાગ્ય અને દૌર્ભાગ્ય ચતુષ્ક, **उसासं** = ઉચ્છ્વાસનામકર્મ, **जाइतिग** = જાતિત્રિક **जिअविवागा** = જીવવિપાકી છે. **आऊ चउरो**=ચારે આયુષ્ય, **भवविवागा**=ભવવિપાકી છે. ॥૨૦॥

ગાથાર્થ :- ઘાતીકર્મોની ૪૭, ગોત્રદ્વિક અને વેદનીયદ્વિક, જિનનામકર્મ, ત્રસત્રિક સ્થાવરત્રિક, સૌભાગ્યચતુષ્ક અને દૌર્ભાગ્યચતુષ્ક, ઉચ્છ્વાસનામકર્મ, જાતિત્રિકની ૧૧, એમ કુલ ૭૮ પ્રકૃતિઓ જીવવિપાકી છે. અને ચાર આયુષ્ય ભવવિપાકી છે. ॥ ૨૦ ॥

વિવેચન :- ઘાતીકર્મો વાદળની જેમ આત્માના ગુણોનું આવરણ કરનાર છે, તેથી ઘાતીકર્મોને *ઘન* એટલે વાદળની ઉપમા ઘટતી હોવાથી *ઘનઘાતી* કર્મ કહેવાય છે. અથવા ઘન એટલે નિબિડ અર્થાત્ ગાઢ એવાં ઘાતીકર્મો જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીય ૯, મોહનીયની ૨૮, અને અંતરાયની ૫, એમ કુલ ૪૭ પ્રકૃતિઓ ચાર ઘનઘાતી કર્મોની છે. અહીં વિપાકદ્વાર હોવાથી ઉદય જણાવવાનો છે. તેથી ઉદયાધિકાર પ્રમાણે સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય પણ ગણવાની છે. માટે મોહનીયની ૨૮ કહી છે. આ સુડતાલીસે પ્રકૃતિઓ જીવવિપાકી છે. કારણ કે શરીરરૂપે પરિણત થયેલા પુદ્ગલોમાં તેનું ફળપ્રદાન નથી. પરંતુ જીવના જ જ્ઞાન, દર્શન, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર અને વીર્યગુણનો પ્રતિબંધ કરનારાં આ કર્મો છે. તેથી તેના ઉદય વડે જીવ અજ્ઞાની, અદર્શની, મિથ્યાત્વી, ચારિત્રહીન અને શક્તિહીન બને છે તેથી આ સર્વે પ્રકૃત્તિઓ જીવવિપાકી છે.

બે ગોત્ર અને બે વેદનીય, જિનનામ, ત્રસત્રિક-સ્થાવરત્રિક, સૌભાગ્ય ચતુષ્ક અને દૌર્ભાગ્ય ચતુષ્ક, ઉચ્છ્વાસ અને જાતિત્રિકની (જાતિ, ૫, ગતિ ૪, અને વિહાયોગતિ ૨ એમ કુલ) ૧૧, આ ૩૧ પ્રકૃતિઓ પણ ઉંચા-નીચાકુલમાં જન્મ આપવા વડે જીવને હર્ષ-શોકાદિ ફળ આપે છે. એ જ રીતે સાતા-અસાતા પણ પ્રમોદ અને પીડાના અનુભવરૂપે પોતાનો વિપાક જીવને આપે છે. તીર્થંકરપણાની પ્રાપ્તિ પણ જીવને જ થાય છે. ત્રસત્વ, બાદરત્વ, પર્યાપ્તત્વ અને સ્થાવરત્વ-સૂક્ષ્મત્વ અને અપર્યાપ્તત્વ રૂપ સારી-નરસી લબ્ધિઓ (શક્તિઓ) પણ જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે બાકીની પ્રકૃતિઓમાં પણ સમજી લેવું. આ અઠ્ઠોતેર પ્રકૃતિઓ જીવને સાક્ષાત્ ફળદાયક હોવાથી જીવવિપાકી છે.

ચાર આયુષ્યકર્મ ભવવિપાકી છે. આ ચારે આયુષ્ય પોતપોતાનો વિપાકોદય **પોતપોતાના ભવમાં** જ જણાવે છે. વિપાકોદય થવામાં ભવની જ પ્રધાનતા છે. ભવ આવ્યા વિના બાંધેલું આયુષ્ય સત્તામાં હોવા છતાં ઉદયમાં આવતું નથી અને પોત પોતાનો ભવ જીવને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે તે આયુષ્ય ઉદયમાં આવ્યા વિના રહેતું નથી. તેથી ભવની સાથે અન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ હોવાથી ચારે આયુષ્ય ભવવિપાકી છે.

પ્રશ્ન - જીવવિપાકી ૭૮ પ્રકૃતિઓ કહી. તેમાં રતિ-અરતિ મોહનીય, સુસ્વર, દુસ્વર, ઉચ્છ્વાસ, અને બાદર-સૂક્ષ્મ ઈત્યાદિ કેટલીક પ્રકૃતિઓ પુદ્‌ગલ દ્વારા જીવને ફળ આપે છે. જેમ પત્થર વાગવાથી અસાતા થાય. ચંદનાદિથી સાતા થાય. કોમળ દ્રવ્યોના ભક્ષણથી સુસ્વર થાય અને પિત્ત તથા કફકારક પુદ્‌ગલોના આહારથી દુઃસ્વર થાય. ઈત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે. તો આવી કેટલીક પ્રકૃતિઓને જીવવિપાકી કેમ કહી? પુદ્‌ગલ દ્વારા વિપાક બતાવતી હોવાથી પુદ્‌ગલવિપાકી કહેવી જોઈએ?

ઉત્તર- પુદ્‌ગલના વિષયમાં જેનો વિપાક થાય તે પુદ્‌ગલવિપાકી કહેવાય છે. ઔદારિકાદિ પાંચ શરીર રૂપે પરિણામ પામેલાં પુદ્‌ગલોને વિષે ફળપ્રદાનતા છે જે પ્રકૃતિઓની તે પ્રકૃતિઓ પુદ્‌ગલવિપાકી કહેવાય છે. રતિ-અરતિ આદિ ઉપરોક્ત પ્રકૃતિઓનો ઉદય પત્થર અને ચંદનાદિ પુદ્‌ગલના નિમિત્તે થતો દેખાય છે.પરંતુ તેવા પુદ્‌ગલોના નિમિત્ત વિના પણ પૂર્વે અનુભવેલા વિષયોના સ્મરણાદિથી પણ રતિ-અરતિ આદિનો ઉદય હોય છે. તેથી પુદ્‌ગલોની સાથે ઉદયનો વ્યભિચાર હોવાથી પુદ્‌ગલવિપાકી ગણાવી નથી. (જુઓ પંચસંગ્રહ દ્વાર ત્રીજું, ગાથા-૪૬.)

પ્રશ્ન- જેમ ચાર આયુષ્ય પોતપોતાના ભવમાં જ ઉદયમાં આવે છે, તેથી ભવવિપાકી છે. તેવી જ રીતે દેવગતિ આદિ ચાર ગતિનામકર્મ પણ પોતપોતાના ભવમાં જ ઉદયમાં આવે છે. તો તે ચાર ગતિને પણ ભવવિપાકી કેમ કહેતા નથી ?

ઉત્તર- ચાર ગતિનો રસોદય (વિપાકોદય) અવશ્ય પોતપોતાના ભવમાં જ થાય છે. અન્ય ભવમાં થતો નથી. પરંતુ તે ચારે ગતિનો સંક્રમાદિ દ્વારા પ્રદેશોદય ભવાન્તરમાં પણ અવશ્ય થાય છે. જેમ મનુષ્યગતિમાં વર્તતો જીવ પોતાના અધ્યવસાયને અનુસારે વારાફરતી ચારે ગતિ બાંધતો હોવાથી ચારે ગતિની સત્તા હોય છે. અને મોક્ષે જવાનો સમય આવે ત્યારે અથવા સામાન્યથી મનુષ્યભવમાં વર્તતો હોય ત્યારે ત્રણ ગતિના પ્રદેશો ઉદયવતી એવી મનુષ્યગતિમાં સંક્રમાવીને પ્રદેશોદયથી ભોગવીને ક્ષય કરે છે. આ પ્રમાણે રસોદય સ્વભવવિષયક જ હોવા છતાં પણ પ્રદેશોદય ભવાન્તરમાં પણ સંભવતો હોવાથી સ્વભવનો વ્યભિચારી થવાથી આ ચાર ગતિ ભવવિપાકી કહેવાતી નથી. જ્યારે આયુષ્યકર્મનો રસોદય કે પ્રદેશોદય પોતાના ભવમાં જ થાય છે. આયુષ્યકર્મનો બીજા આયુષ્યમાં સંક્રમ જ થતો નથી. તેથી તેવા પ્રકારનો સંક્રમ દ્વારા થનારો, અન્ય પ્રકૃતિ રૂપે અનુભવ કરવા રૂપ પ્રદેશોદય ચાર આયુષ્યમાં છે જ નહીં. તેથી જેમ રસોદય પોતાના ભવમાં જ થાય છે. તેમ તે તે રસવાળા પ્રદેશોનું વેદન પણ આયુષ્યમાં પોતાના ભવમાં જ છે. તેથી આયુષ્ય ભવવિપાકી છે. પરંતુ ગતિ ભવવિપાકી નથી.[૧૧]

પ્રશ્ન - જે કોઈ પ્રકૃતિઓ ક્ષેત્ર અને ભવની પ્રધાનતાએ શારીરિક પુદ્‌ગલોમાં પોતાનું ફળ આપે છે. તે સર્વે પ્રકૃતિઓ પણ પરંપરાએ તો જીવને જ ફળ આપે છે. કારણ કે કર્મો તો જીવે જ બાંધ્યાં છે. અને ફળ પણ તેને જ ભોગવવાનું છે. શરીર તો સાધન માત્ર છે. તેમજ ભવ અને ક્ષેત્ર પણ નિમિત્ત માત્ર જ છે. વાસ્તવિકપણે તો સર્વે કર્મો જીવને જ ફળપ્રદાન કરતાં હોવાથી સર્વે પ્રકૃતિઓને જીવવિપાકી જ કહેવી જોઈએ? ક્ષેત્રવિપાકી, ભવવિપાકી અને પુદ્‌ગલવિપાકી શા માટે કહી?

ઉત્તર - જો કે સર્વે કર્મો પોતાનું ફળ જીવને જ આપે છે. અને જીવે જ કર્મો બાંધ્યાં છે. જીવ ભવાન્તરમાં ગયે છતે નિર્જીવ શરીરને તો

બાળી જ નાખવામાં આવે છે. એટલે તે કંઈ ફળને ભોગવનાર નથી. પરંતુ જીવને ફળ આપવામાં આનુપૂર્વીઓમાં ક્ષેત્ર, આયુષ્યમાં ભવ, અને હવે કહેવાતી ૩૬ પ્રકૃતિઓમાં શારીરિક પુદ્‌ગલ સ્કંધો જેવા પ્રકારનાં અસાધારણ કારણ છે. તેવા પ્રકારનાં બીજાં કોઈ અસાધારણ કારણ અન્ય પ્રકૃતિઓમાં નથી. તેથી **અસાધારણ કારણપણાની** વિવક્ષા કરીને તે તે વિપાકી પ્રકૃતિઓ કહી છે. પરમાર્થથી સર્વે પ્રકૃતિઓ જીવવિપાકી જ છે.

પ્રશ્ન - ચાર આનુપૂર્વી **વિગ્રહગતિ રૂપ ક્ષેત્રમાં** જેમ ઉદયમાં આવે છે. તેવી રીતે સર્વે પ્રકૃતિઓ પણ પોત પોતાના ઉદયકાળે કોઈ ને કોઈ ક્ષેત્રનું આલંબન લઈને જ ઉદયમાં આવે છે. એટલે કે તે તે પ્રકૃતિઓ જ્યારે જ્યારે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે ત્યારે કોઈ ને કોઈ ક્ષેત્ર તેમાં કારણ હોય જ છે. તેથી બીજી પ્રકૃતિઓને પણ ક્ષેત્રવિપાકી કેમ કહેતા નથી?

ઉત્તર - સર્વે પણ પ્રકૃતિઓ કોઈ ને કોઈ ક્ષેત્રમાં જ ઉદયમાં આવે છે તે વાત ઠીક છે. પરંતુ ચાર આનુપૂર્વીના વિપાકોદયમાં **વિગ્રહગતિ સ્વરૂપ વક્રા કરવાવાળું ક્ષેત્ર** જેવું અસાધારણ કારણ છે. તેવું અસાધારણ કારણ રૂપે અમુક નિયત ક્ષેત્ર બીજી પ્રકૃતિઓમાં કારણ નથી. આ ચાર આનુપૂર્વી વક્રા કરવાવાળા ક્ષેત્રમાં જ ઉદયમાં આવે છે અન્યત્ર આખા ભવમાં ક્યાંય પણ ઉદયમાં આવતી નથી. તેથી આ ચારને જ ક્ષેત્રવિપાકી કહી છે. શેષ પ્રકૃતિઓ ક્ષેત્રવિપાકી નથી. ॥૨૦॥

હવે પુદ્‌ગલવિપાકી સમજાવે છે.

नामधुवोदयचउतणु-वघाय साहारणिअरुज्जोअतिगं।
पुग्गलविवागी बंधो, पयइठिइरसपएसत्ति॥२१॥

(नामध्रुवोदयचतुर्तनूपघातसाधारणेतरोद्योतत्रिकम्।
पुद्‌गलविपाकिन्यो बन्धो प्रकृतिस्थितिरसप्रदेशा इति॥२१॥)

नाम धुवोदय = નામકર્મની ધ્રુવોદયી, **चउतणु** = શરીર ચતુષ્ક, **उवघाय** = ઉપઘાત, **साहारण** = સાધારણ, **इयर** = પ્રત્યેક, **उज्जोअतिगं** = ઉદ્યોતત્રિક, **पुग्गलविवागी** = પુદ્‌ગલવિપાકી પ્રકૃતિઓ છે. **बंधो** = બંધ, **पयइठिइ** = પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, **रसपएसत्ति** = રસ અને પ્રદેશ એમ બંધ ચાર પ્રકારે છે. ॥૨૧॥

ગાથાર્થ - નામકર્મની ધ્રુવોદયી પ્રકૃતિઓ ૧૨, શરીર ચતુષ્કની ૧૮, ઉપઘાત, સાધારણ, પ્રત્યેક, ઉદ્યોતત્રિક, એમ ૩૬ પ્રકૃતિઓ પુદ્‌ગલવિપાકી છે. તથા પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ અને પ્રદેશ એમ બંધ ચાર પ્રકારનો છે. ॥ ૨૧ ॥

વિવેચન = નામકર્મની ધ્રુવોદયી (ગાથા ૬ માં કહ્યા મુજબ) નિર્માણ, સ્થિર, અસ્થિર, શુભ, અશુભ, અગુરુલઘુ, તૈજસ, કાર્મણ અને વર્ણ ચતુષ્ક એમ કુલ ૧૨, *चउतणु* = શરીરાદિ ચારની ૧૮ પ્રકૃતિ એટલે ત્રીજી ગાથાના ક્રમ પ્રમાણે શરીર ૩, અંગોપાંગ ૩, સંસ્થાન ૬, અને સંઘયણ છ, એમ મળીને કુલ ૧૮, ઉપઘાત, સાધારણ, *इत्तर* શબ્દથી સાધારણની પ્રતિપક્ષી પ્રત્યેક, ઉદ્યોતત્રિક એટલે ત્રીજી ગાથામાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઉદ્યોત, આતપ અને પરાઘાત એમ કુલ ૩૬ પ્રકૃતિઓ પુદ્‌ગલવિપાકી છે. કારણ કે આ છત્રીસે પ્રકૃતિઓ પોત-પોતાનો ફળ વિપાક ઔદારિકાદિ શરીરોમાં (શરીર રૂપે પરિણત થયેલ પુદ્‌ગલોમાં) બતાવે છે. અહીં *''पुद्‌गल''* શબ્દથી સામાન્ય પુદ્‌ગલ ન લેતાં ઔદારિકાદિ શરીર રૂપે પરિણત થયેલાં પુદ્‌ગલો સમજવાં. ત્યાં જ ફલદાનતા આ ૩૬ની સંભવે છે. જેમ કે નિર્માણનામકર્મ તો અવયવોની યથાસ્થિત વ્યવસ્થા કરે, સ્થિરનામકર્મ તો હાડકાં અને દાંત આદિ અવયવોને સ્થિર રાખે, અસ્થિર નામકર્મ તો જીભ, પાંપણ આદિને અસ્થિર રાખે, શુભનામકર્મ નાભિથી ઉપરના અને અશુભનામકર્મ નાભિથી નીચેના અવયવોને શુભ અને અશુભ રૂપે ગણાવે છે. ઉપઘાત નામકર્મ શરીરના જ અવયવોને દુઃખદાયીપણે બનાવે છે. આ પ્રમાણે આ સર્વે

પ્રકૃતિઓ પોતાનું ફળ શરીર રૂપે રચાયેલાં પુદ્ગલોમાં જ દર્શાવે છે. તેના દ્વારા જીવને સુખ-દુઃખ આપનાર બને છે. તેથી શારીરિક પુદ્ગલોમાં ફળદાયકતા પ્રધાનપણે હોવાથી પુદ્ગલવિપાકી કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ક્ષેત્રવિપાકી, જીવવિપાકી, ભવવિપાકી અને પુદ્ગલવિપાકી એમ ચાર પ્રકારના વિપાકવાળી પ્રકૃતિઓ સમજાવી. વિપાક બે પ્રકારનો કમ્મપયડિની પહેલી ગાથાની ઉપાધ્યાયજી કૃત ટીકામાં (નૌકામાં) આપેલ છે. (૧) હેતુવિપાક અને (૨) રસવિપાક. ક્ષેત્રવિપાકાદિ જે ચાર પ્રકારના વિપાક ઉપર સમજાવ્યા તે હેતુવિપાક જાણવા. કારણ કે ક્ષેત્ર-ભવ અને શારીરિક પુદ્ગલ આદિ **હેતુઓને** (નિમિત્તોને) લઈને **વિપાક** (ફળદાન) બતાવવાની પ્રધાનતાવાળી પ્રકૃતિઓ તે **હેતુવિપાક** કહેવાય છે. અને **રસદ્વારા વિપાક** બતાવવાની પ્રધાનતા વિચારીએ ત્યારે તે **રસવિપાક** કહેવાય છે. તેના એકસ્થાનિક, દ્વિસ્થાનિક, ત્રિસ્થાનિક અને ચતુઃસ્થાનિક એમ ચાર ભેદ છે. જે આગળ રસબંધ વખતે સમજાવાશે તથા ઘાતી-અઘાતી-શુભ-અશુભ આદિ દ્વારો પણ રસવિપાકને આશ્રયી સમજવાં.

બંધ અને બંધના ચાર ભેદો

હવે ચાર પ્રકારનો બંધ સમજાવે છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ બંધહેતુઓ વડે કાર્મણવર્ગણાના સ્કંધોનું કર્મરૂપે રૂપાન્તર કરીને આત્માનો તે કર્મોની સાથે લોહાગ્નિની જેમ જે સંબંધ થવો તેને બંધ કહેવાય છે. સંસારી જીવોમાં પ્રતિસમયે આ બંધ ચાલુ જ છે. અને તેરમા ગુણઠાણા સુધી ચાલુ જ રહે છે. જે સમયે આત્મામાં કર્મ બંધાય છે તે જ સમયમાં તે કાર્મણવર્ગણાના કર્મરૂપે રૂપાન્તર થતા સ્કંધોમાં પ્રકૃતિ-સ્થિતિ રસ અને પ્રદેશ આ ચારે ભાવો મોદકના દૃષ્ટાન્તના અનુસારે સર્જાય છે.

(૧) **પ્રકૃતિબંધ**=પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. આ બંધાતું કર્મ જ્યારે ઉદયમાં આવશે ત્યારે કેવું ફળ આપશે? એવા પ્રકારના તેના સ્વભાવનું નક્કી થવું તે પ્રકૃતિબંધ. આ અર્થ કર્મવિપાકાદિમાં (પ્રથમ કર્મગ્રંથાદિમાં)

આવ્યો છે. અથવા પ્રકૃતિબંધનો બીજો અર્થ એવો પણ છે કે સ્થિતિ-રસ અને પ્રદેશ આ ત્રણ બંધોનો સમુદાય તે પ્રકૃતિબંધ. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બંધાય છે એટલે કે તે કર્મ આત્મા સાથે કેટલો સમય રહેશે? કેવું તીવ્ર-મંદ ફળ આપશે ? અને તેનાં કેટલાં દલિકો છે? આવું જાણવું તે જ પ્રકૃતિબંધ

(૨) **સ્થિતિબંધ**=બંધાતું કર્મ આત્મા સાથે કેટલો સમય રહેશે? એમ કાલમાનનું નક્કી થવું તે સ્થિતિબંધ. તેના જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બે ભેદ છે.

(૩) **રસબંધ** = બંધાતું એવું આ કર્મ જ્યારે ઉદયમાં આવશે ત્યારે તીવ્ર, મંદ આદિ કેવા ભાવે પોતાનો ફળવિપાક જણાવશે ? તેનું નિર્માણ થવું તે રસબંધ.

(૪) **પ્રદેશબંધ** = બંધ કરતી વખતે આ આત્મા કાર્મણવર્ગણાના કેટલા કર્મ પરમાણુઓને ગ્રહણ કરે છે ? તેના પ્રમાણનું નક્કી થવું તે પ્રદેશબંધ. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે-

ठिइबंध दलस्स ठिई, पएसबंधो पएसगहणं जं।
ताण रसो अणुभागो तस्समुदाओ पगइबंधो॥
प्रकृतिः समुदायः स्यात्स्थितिः कालावधारणम्।
अनुभागः रसः प्रोक्तः प्रदेशो दलसञ्चयः॥

આ બન્ને ગાથાઓના અર્થ સુગમ છે. ચારે પ્રકારના બંધ સમજાવ્યા. વિસ્તારથી જાણવું હોય તો કર્મવિપાકાદિમાંથી જાણી લેવું. હવે તે ચારમાંથી પ્રથમ **"પ્રકૃતિબંધ"** સમજાવીશું. ॥૨૧॥

પ્રકૃતિબંધ તથા તેના સ્વામી એમ ૧૭મા તથા ૨૧મા દ્વારનો અધિકારઃ-

मूलपयडीण अडसत्तछेगबंधेसु तिन्नि भूगारा।
अप्पतरा तिय चउरो, अवट्ठिया न हु अवत्तव्वो॥२२॥

एगादहिगे भूओ, एगाईऊणगम्मि अप्पतरो।
तम्मत्तो वट्ठियओ, पढमे समये अवत्तव्वो॥२३॥

(मूलप्रकृतीनामष्टसप्तषडेकबन्धेषु त्रयो भूयस्काराः।
अल्पतरास्त्रयश्चत्वारोऽवस्थिता न त्ववक्तव्यः॥२२॥

एकाद्यधिके भूयः, एकादिभिरूनेऽल्पतरः।
तन्मात्रोऽवस्थितः, प्रथमे समयेऽवक्तव्यः॥२३॥)

मूलपयडीण=મૂલ પ્રકૃતિઓના, **अडसत्तछेग**=આઠ, સાત, છ, અને એકના, **बंधेसु**=બંધસ્થાનકોમાં, **तिन्नि भूगारा**=ત્રણ ભૂયસ્કાર બંધો થાય છે. **अप्पतरा**=અલ્પતરબંધો, **तिय**=ત્રણ, **चउरो**=ચાર, **अवट्ठिया**= અવસ્થિતબંધો, **न हु**=પરંતુ થતો નથી, **अवत्तव्वो**=અવક્તવ્યબંધ. ॥૨૨॥

एगादहिगे=એકાદિ અધિક બંધાયે છતે, **भूओ**=ભૂયસ્કાર થાય છે, **एगाईऊणगंमि** = એકાદિ ન્યૂન બંધાયે છતે, **अप्पतरो** = અલ્પતર, **तम्मत्तो** = તેટલો ને તેટલો બંધ, **अवट्ठियओ** = અવસ્થિતબંધ, **पढमे समये** = પ્રથમ સમયમાં, **अवत्तव्वो**=અવક્તવ્યબંધ થાય છે. ॥૨૩॥

ગાથાર્થ = મૂલ આઠ કર્મોના આઠ, સાત, છ અને એક એમ ચાર પ્રકારના બંધસ્થાનકોમાં ત્રણ ભૂયસ્કારબંધ, ત્રણ અલ્પતરબંધ, ચાર અવસ્થિતબંધ થાય છે, પરંતુ અવક્તવ્યબંધ થતો નથી. ॥ ૨૨ ॥

એક વગેરે અધિક બંધાયે છતે ભૂયસ્કાર, એકાદિ ન્યૂન બંધાયે છતે અલ્પતર, તેટલી જ માત્રાવાળો બંધ થાય ત્યારે અવસ્થિત, અને (સર્વથા બંધવિચ્છેદ કે અબંધ થયા બાદ પુનઃ શરૂ થતા બંધના) પ્રથમ સમયે અવક્તવ્યબંધ થાય છે. ॥ ૨૩ ॥

વિવેચન = મૂલ કર્મો જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ છે. તેનાં ચાર બંધસ્થાનકો છે. **"એક કાળે એકી સાથે જેટલી પ્રકૃતિઓ બંધાય તેટલી પ્રકૃતિઓનું (તેટલી સંખ્યાનું) એક બંધસ્થાનક કહેવાય છે"**

આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યારે જીવ પરભવનું આયુષ્યકર્મ બાંધતો હોય ત્યારે ગુણસ્થાનક ૧-૨-૪-૫-૬-૭ હોવાથી જ્ઞાનાવરણીય આદિ શેષ ૭ કર્મો પણ અવશ્ય બંધાય જ છે. તેથી તે કાળે એકી સાથે આઠ કર્મો બંધાય છે, તે **"અષ્ટવિધબંધ"** નામનું પહેલું એક બંધસ્થાનક કહેવાય છે. તેનો કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત માત્ર જ હોય છે. કારણ કે આયુષ્યકર્મનો બંધ ઓછામાં ઓછો અને વધુમાં વધુ અંતર્મુહૂર્ત જ ચાલે છે. તથા તે અષ્ટવિધ બંધમાં ગુણસ્થાનકો (ત્રીજા વિના) ૧ થી સાત હોય છે. જ્યારે આયુષ્યકર્મ ન બંધાય ત્યારે આયુષ્ય વિના **"સપ્તવિધબંધ"** નું બીજું બંધસ્થાનક કહેવાય છે. આ બંધસ્થાનકમાં ૧ થી ૯ ગુણસ્થાનક હોય છે. જઘન્યકાળ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પૂર્વકોડીના ત્રીજા ભાગે અધિક એવા છ માસ ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમ હોય છે. મનુષ્યનો ઉત્કૃષ્ટાયુષ્યવાળો પૂર્વકોડીનો ભવ હોય ત્યાં પ્રથમ બે ભાગ વીત્યા બાદ ત્રીજા ભાગના પ્રથમ સમયથી આયુષ્યનો બંધ જો ચાલુ કરે, તો તે અંતર્મુહૂર્તે પૂરો થાય અને ધારો કે ઉત્કૃષ્ટથી તે કાળે અનુત્તરવાસીદેવનું અથવા સાતમી નારકીનું તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય બાંધે તો ઉપરોક્ત કાળ સંભવી શકે છે. ઉપશમશ્રેણી અથવા ક્ષપકશ્રેણીમાં જીવ આરૂઢ થાય ત્યારે નવમા ગુણઠાણાના અન્તે મોહનીયકર્મનો બંધવિચ્છેદ થવાથી **"ષડ્વિધબંધક"** નું ત્રીજુ બંધસ્થાનક જાણવું. ગુણસ્થાનક એક ફક્ત દસમું સમજવું. ઉપશમશ્રેણી આશ્રયી કાળ જઘન્યથી ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત જાણવો અને ક્ષપકશ્રેણી આશ્રયી જઘન્યથી તથા ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત માત્ર કાળ જાણવો. તથા ૧૧-૧૨- અને ૧૩મા ગુણઠાણે માત્ર એક વેદનીયકર્મ જ બંધાય છે. તે **"એકવિધબંધક"** નું ચોથુ બંધસ્થાનક જાણવું. તેનો કાળ અગિયારમા ગુણસ્થાનકને આશ્રયી જઘન્યથી ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત, તથા બારમા-તેરમા ગુણસ્થાનકને આશ્રયી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વક્રોડ

વર્ષ પ્રમાણ જાણવો. આ પ્રમાણે મૂલ ૮ કર્મનાં ૮-૭-૬-૧ એમ ચાર બંધસ્થાનક હોય છે.

ભૂયસ્કારાદિનું વર્ણન

મૂલકર્મનાં આ ચાર બંધસ્થાનકોમાં ૩ ભૂયસ્કાર, ૩ અલ્પતર ૪ અવસ્થિતબંધ હોય છે. અને અવક્તવ્યબંધ હોતો નથી. આ વિષય સમજવા માટે ત્રેવીસમી ગાથામાં કહેલા ભૂયસ્કારાદિ ચારે બંધના અર્થો પ્રથમ સમજી લઈએ.

જેટલી પ્રકૃતિઓનો બંધ પ્રવર્તતો હોય, તેમાં એક, બે, ત્રણ કે તેનાથી અધિક પ્રકૃતિઓ વધારે બંધાય તે **ભૂયસ્કારબંધ.** અહીં ભૂયસ્ એટલે વધારે, ચાલુ બંધમાં એકાદિ પ્રકૃતિનો પણ વધારો થવો તે.

જેટલી પ્રકૃતિઓનો બંધ પ્રવર્તતો હોય તેમાં એક, બે, ત્રણ કે તેનાથી વધારે ઓછી બંધાય. ન્યૂન બંધાય તે **અલ્પતરબંધ** અહી *અલ્પ* એટલે ઓછી-ન્યૂન-હીન બંધાય તે.

જેટલી પ્રકૃતિનો બંધ ચાલતો હોય. તેટલી ને તેટલી જ પ્રકૃતિ જીવ બાંધ્યા કરે, વધારો કે ઘટાડો ન થાય તે **અવસ્થિતબંધ.** અહીં અવસ્થિત એટલે સ્થિર, વધ-ઘટ નહીં તે.

સર્વથા બંધનો અભાવ થયા પછી જ્યારે ફરીથી તે બંધ ચાલુ કરે ત્યારે ફરીથી શરૂ થતા બંધના પ્રથમ સમયે **અવક્તવ્યબંધ**. ભૂયસ્કાર, અલ્પતર કે અવસ્થિત એમ ત્રણમાંથી **કોઈપણ નામ વડે ન બોલાવી શકાય** તેવો જે બંધ તે અવક્તવ્યબંધ.

અધિક બંધાય ત્યારે પ્રથમ સમયે જ ભૂયસ્કાર, ન્યૂન બંધાય ત્યારે પણ પ્રથમ સમયે જ અલ્પતર, સર્વથા નવો બંધ ચાલુ કરે ત્યારે પણ પ્રથમ સમયે જ અવક્તવ્ય, એમ ભૂયસ્કાર, અલ્પતર અને અવક્તવ્ય બંધ ફક્ત એક સમય માત્ર જ હોય છે અને તે પણ પ્રથમ સમયે

જ હોય છે. દ્વિતીય આદિ સમયોમાં તે બંધ પૂર્વસમય જેટલો જ હોવાથી અવસ્થિત કહેવાય છે. એમ અવસ્થિતબંધનો ઘણો કાળ હોય છે.

અગિયારમા ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનકે આઠ કર્મોમાંથી માત્ર ૧ વેદનીયકર્મ બંધાય છે. ત્યાંથી અદ્ધાક્ષયે પડતાં જીવ દશમા ગુણસ્થાનકે આવે ત્યારે મૂલ ૬ કર્મોનો બંધ શરૂ થાય છે. ત્યારે પ્રથમ સમયે (વધારો થયો હોવાથી) પહેલો ભૂયસ્કાર, દશમા ગુણસ્થાનકથી પડતાં નવમા ગુણઠાણે આવે ત્યારે મોહનીયનો બંધ વધતાં ૭નો બંધ થાય છે ત્યારે પ્રથમ સમયે ૭ના બંધનો બીજો ભૂયસ્કાર, ત્યાંથી નીચે ઉતરતાં છટ્ઠા આદિ ગુણસ્થાનકોમાં આવે ત્યારે તે ગુણસ્થાનકોમાં જ્યારે પરભવના આયુષ્યનો બંધ પ્રારંભે ત્યારે આઠનો બંધ થાય. તે આઠના બંધના પ્રથમ સમયે આઠના બંધનો ત્રીજો ભૂયસ્કાર. આ પ્રમાણે ૧ના બંધવાળા ગુણસ્થાનકથી નીચે ઉતરતાં ૬-૭-૮નો બંધ શરૂ કરતાં તે ત્રણે બંધસ્થાનકના પ્રથમ પ્રથમ સમયે એક-એક ભૂયસ્કાર થતાં મૂલ આઠ કર્મના કુલ ત્રણ ભૂયસ્કાર બંધ થાય છે. અગિયારમેથી અદ્ધાક્ષયને બદલે ભવક્ષયથી જે પડે તે ચોથે ગુણસ્થાનકે આવે ત્યારે (છના બંધ વિના) સીધેસીધો સાતનો બંધ કરે તે પણ સાતના બંધનો ભૂયસ્કાર છે. એમ સાતના બંધનો ભૂયસ્કાર બે રીતે થાય છે. પરંતુ સંખ્યા તેની તે જ હોવાથી એક જ ગણાય છે.

એવી જ રીતે આયુષ્યકર્મ બંધાતું હોય ત્યારે જીવ કુલ ૮ કર્મો બાંધે છે. તેમાંથી અંતર્મુહૂર્ત બાદ જ્યારે આયુષ્યનો બંધ સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે આયુષ્ય વિના સાતનો બંધ શરૂ થતાં ઘટાડો થયેલ હોવાથી પ્રથમ સમયે ૭ના બંધનો પહેલો અલ્પતર, ત્યારબાદ શ્રેણીમાં ચડતાં નવમા ગુણસ્થાનકના અંતે મોહનો બંધ અટકાવી દસમે ગુણસ્થાને જતાં ૬ કર્મનો બંધ થતાં પ્રથમસમયે બીજો અલ્પતરબંધ, અને દસમા ગુણસ્થાનકથી અગિયારમે અથવા બારમા ગુણસ્થાનકે જતાં ૧ નો બંધ શરૂ થાય ત્યારે પ્રથમ સમયે ત્રીજો અલ્પતર બંધ થાય. આ પ્રમાણે

૮ કર્મના બંધથી હાનિ થતાં થતાં ૭-૬-૧ના બંધના તે તે બંધના પ્રથમ સમયે ત્રણ અલ્પતરબંધ થાય છે.

ભૂયસ્કારરૂપે કે અલ્પતરરૂપે જ્યારે જે જે બંધ શરૂ થાય છે ત્યારે, પ્રથમસમયે (વધારો થયો હોય તો) ભૂયસ્કાર કહેવાય, અને (ઘટાડો થયો હોય તો) અલ્પતર કહેવાય. પરંતુ બીજા સમયથી તે તે બંધ અવસ્થિત કહેવાય છે. જેમ અગિયારમાથી દસમે ગુણઠાણે આવતાં ૧ ના બંધથી ૬નો બંધ શરૂ કરતાં વધારો થયો છે માટે પ્રથમસમયે ભૂયસ્કાર. પરંતુ બીજા સમયથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી (અર્થાત્ દસમે વર્તે ત્યાં સુધી) ૬નો અવસ્થિતબંધ કહેવાય છે. તથા ૬નો બંધ દસમે કરીને નવમે આવે ત્યારે ૭નો બંધ શરૂ કરતાં પ્રથમસમયે બીજો ભૂયસ્કાર. પરંતુ ૭નો બંધ શરૂ થયા પછી બીજા સમયથી જ્યાં સુધી આ ૭નો બંધ ચાલે ત્યાં સુધી ૭ના બંધનો અવસ્થિતબંધ કહેવાય છે. એમ ૮નો બંધ શરૂ કરે ત્યારે પ્રથમસમયે ભૂયસ્કાર, પરંતુ બીજા સમયથી ૮ના બંધનો અવસ્થિતબંધ કહેવાય છે. એવી રીતે આયુષ્યબંધ પૂર્ણ થયા પછી ૮ થી ૭નો બંધ શરૂ કરતાં પ્રથમ સમયે અલ્પતર, પણ બીજા સમયથી ૭નો અવસ્થિતબંધ, શ્રેણીમાં ચડતાં દસમે જતાં ૭માંથી ૬નો બંધ શરૂ કરતાં બીજા સમયથી ૬ના બંધનો અવસ્થિત બંધ. અને અગિયારમે-બારમે જતાં ૧નો બંધ શરૂ થતાં બીજા સમયથી જ્યાં સુધી એકનો બંધ ચાલે ત્યાં સુધી ૧ના બંધનો અવસ્થિત બંધ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ૮-૭-૬-૧ એમ અવસ્થિતબંધ ચાર થાય છે.

સર્વથા મૂલકર્મોના બંધનો અભાવ તેરમા ગુણસ્થાનકના અંતે થાય છે. ત્યારબાદ જીવ નિયમા અબંધક થયો છતો ચૌદમે જઈને મોક્ષે જાય છે. ફરીથી બંધ શરૂ કરતો નથી. તેથી અવક્તવ્યબંધ થતો નથી. જો ચૌદમેથી પડી તેરમે આવી ૧નો, અથવા દસમે આવી ૬નો, અથવા ચૌદમેથી નવમે આવી ૭નો એમ બંધ કરતો હોત તો તે અવક્તવ્યબંધ થાત. પરંતુ ચૌદમે ગયેલો આત્મા પતન પામતો જ

નથી. પુનઃ બંધ શરૂ કરતો જ નથી તેથી મૂલકર્મોમાં અવક્તવ્યબંધ થતો નથી. (પરંતુ ઉત્તરકર્મોમાં અવક્તવ્ય બંધ થશે. જે આગળની ગાથામાં સમજાવાશે.).

(૧) **ભૂયસ્કાર ત્રણ** - ૬નો, ૭નો, અને ૮નો (પ્રથમ સમયે માત્ર)
(૨) **અલ્પતર ત્રણ** - ૭નો, ૬નો અને ૧નો (પ્રથમ સમયે માત્ર)
(૩) **અવસ્થિત ચાર** - ૮નો, ૭નો, ૬નો અને ૧નો (દ્વિતીયાદિ સમયોમાં)
(૪) **અવક્તવ્યબંધ** - નથી.

આ પ્રમાણે આઠે મૂલકર્મોના ભૂયસ્કારાદિ સમજાવ્યા. હવે એક એક મૂલકર્મના ભૂયસ્કારાદિ સમજાવીશું. ॥૨૨-૨૩॥

नव छ च्चउ दंसे दु दु, ति दु मोहे दु इगवीस सत्तरस ।
तेरस नव पण चउ ति दु, इक्को नव अट्ठ दस दुन्नि ।। २४ ।।

(नव षट् चत्वारो दर्शने, द्वौ द्वौ त्रयो द्वौ मोहेद्व्येकविंशतिस्सप्तदश ।
त्रयोदश नव पञ्च चत्वारस्त्रयो द्वावेको नवाष्टौ दश द्वौ ।। २४ ।।)

नवछच्चउ = નવનું, છનું અને ચારનું એમ, **दंसे** = દર્શનાવરણીયકર્મમાં ત્રણ બંધસ્થાન છે. **दु दु ति दु** = બે, બે, ત્રણ અને બે ભૂયસ્કારાદિ છે. **मोहे** = મોહનીયકર્મમાં, **दु इगवीस सत्तरस** = બાવીસ, એકવીસ, સત્તર, **तेरस नव पण चउ** = તેર, નવ, પાંચ અને ચાર, **ति दु इक्को** = ત્રણ, બે અને એક એમ કુલ ૧૦ બંધસ્થાનકો છે. **नव अट्ठ दस दुन्नि** = નવ, આઠ, દસ અને બે ભૂયસ્કારાદિ છે. ॥૨૪॥

ગાથાર્થ - દર્શનાવરણીય કર્મમાં "૯-૬-૪" એમ ત્રણ બંધસ્થાનક છે. તેમાં ૨ ભૂયસ્કાર, ૨ અલ્પતર, ૩ અવસ્થિત અને ૨ અવક્તવ્યબંધ છે. તથા મોહનીયકર્મમાં ૨૨, ૨૧, ૧૭, ૧૩, ૯, ૫, ૪, ૩, ૨, ૧, એમ કુલ ૧૦ બંધસ્થાનક છે. તેમાં ૯, ૮, ૧૦ અને ૨ ભૂયસ્કારાદિ છે. ॥૨૪॥

વિવેચન- કોઈ પણ કર્મના ભૂયસ્કારાદિ ચાર બંધ સમજાવવા હોય તો પ્રથમ બંધસ્થાનક સમજાવવાં જ પડે. કારણ કે આ ભૂયસ્કારાદિ બંધો બંધસ્થાનકને આશ્રયીને જ થાય છે. (જો કે આવી જ રીતે આઠે કર્મોમાં ઉદય-ઉદીરણા અને સત્તાને આશ્રયી પણ ભૂયસ્કારાદિ થાય છે. તો પણ અહીં પ્રકૃતિબંધ-સ્થિતિબંધ વગેરે બંધ અધિકાર હોવાથી બંધને આશ્રયીને જ ગ્રન્થકારે સમજાવ્યા છે. ઉદય-ઉદીરણા અને સત્તાને આશ્રયી થતા ભૂયસ્કારાદિ ગ્રન્થાન્તરથી જાણવા.) તેથી પ્રથમ દર્શનાવરણીયકર્મનાં બંધસ્થાનક સમજાવે છે.

દર્શનાવરણીય કર્મની ચક્ષુદર્શનાવરણીયાદિ ૪, અને નિદ્રાપંચક એમ કુલ ૯ પ્રકૃતિઓ છે. નવે પ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધી હોવાથી પહેલા-બીજા ગુણસ્થાનકે નવે અવશ્ય બંધાય જ છે માટે ત્યાં ૯ નું બંધસ્થાનક હોય છે. ત્યારબાદ થીણદ્ધિત્રિકનો બંધવિચ્છેદ થવાથી ત્રીજા ગુણસ્થાનકથી આઠમાના પ્રથમ ભાગ સુધી ૬ નો બંધ થાય છે. ત્યારબાદ દસમા ગુણસ્થાનક સુધી નિદ્રાદ્વિક વિના ૪ નો બંધ થાય છે. આ પ્રમાણે ૯-૬-૪ એમ ત્રણ બંધસ્થાનકો દર્શનાવરણીય કર્મમાં હોય છે. નવનો બંધ અભવ્યને અનાદિ અનંત, ભવ્યને અનાદિસાન્ત, અને સમ્યક્ત્વથી પડેલાને સાદિ-સાન્ત, તે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ હોય છે. છનો બંધ મિશ્રે અને સમ્યક્ત્વે હોવાથી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક બે છાસઠ સાગરોપમ હોય છે તથા ચારનો બંધ જઘન્યથી ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત હોય છે.

દર્શનાવરણીયકર્મમાં ભૂયસ્કારાદિ

ઉપશમશ્રેણીમાં આરૂઢ થઈને અગિયારમેથી પડતાં દસમાથી આઠમાના બીજા ભાગે આવે ત્યાં સુધી ૪નો બંધ ચાલુ હોય છે. ત્યારબાદ આઠમાના પ્રથમભાગે આવતાં ૬નો બંધ શરૂ થાય, ત્યારે પ્રથમ સમયે પહેલો ભૂયસ્કાર. બીજા સમયથી તે ૬ના બંધનો અવસ્થિત બંધ કહેવાય

છે. ત્યારબાદ પડતાં પડતાં સાસ્વાદને કે મિથ્યાત્વે આવે ત્યારે ૯નો બંધ શરૂ કરતાં પ્રથમસમયે નવના બંધનો બીજો ભૂયસ્કાર. પરંતુ બીજા સમયથી નવના બંધનો અવસ્થિતબંધ કહેવાય છે. આ રીતે ૪ થી ૬ ના બંધે જતાં પ્રથમ, અને ૬થી ૯ ના બંધે જતાં બીજો એમ બે ભૂયસ્કારબંધ થાય છે.

તથા આ દર્શનાવરણીયકર્મમાં ૨ અલ્પતરબંધ થાય છે. પહેલા-બીજા ગુણઠાણે ૯નો બંધ ચાલુ છે. પરંતુ પહેલેથી ત્રીજા અથવા ચોથા આદિ ગુણઠાણે જતાં ૬નો બંધ શરૂ થાય છે. ત્યાં પ્રથમ સમયે છ નો પહેલો અલ્પતર. અને બીજા સમયથી ૬નો અવસ્થિતબંધ થાય છે. તથા શ્રેણીમાં ચઢતાં આઠમા ગુણઠાણાના બીજા ભાગથી ૪નો બંધ શરૂ થતાં પ્રથમસમયે બીજો અલ્પતરબંધ થાય છે. અને બીજા સમયથી ૪નો અવસ્થિતબંધ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ૯ના બંધથી ૬ના બંધે જતાં પહેલો, અને ૬ના બંધથી ૪ના બંધે જતાં બીજો એમ બે અલ્પતર બંધ થાય છે.

૯-૬-૪ એમ ત્રણે બંધસ્થાનકોમાં પહેલા સમયે ભૂયસ્કાર અથવા અલ્પતર યથાયોગ્ય થાય છે. પરંતુ બીજા સમયથી તે બંધ જ્યાં સુધી ચાલે ત્યાં સુધી અવસ્થિતબંધ કહેવાય છે. તેથી અવસ્થિતબંધ ૯, ૬ અને ૪ એમ ત્રણ થાય છે.

અગિયારમા ગુણઠાણેથી બે રીતે પતન થાય છે. (૧) અદ્ધાક્ષયથી અને (૨) ભવક્ષયથી. અદ્ધાક્ષયથી જો પડે તો દસમે ગુણઠાણે આવતાં ૪નો બંધ શરૂ થાય છે. અગિયારમે ગુણઠાણે દર્શનાવરણીયકર્મનો સર્વથા અબંધક થઈને દસમે આવતાં ચારનો બંધ શરૂ થતાં પ્રથમ સમયે પ્રથમ અવક્તવ્યબંધ થાય છે. અને બીજા સમયથી અવસ્થિતબંધ કહેવાય છે. તથા જો ભવક્ષયથી પડે તો મૃત્યુ પામીને કેટલાક ગ્રન્થોના આધારે વૈમાનિકદેવ, અને કેટલાક ગ્રન્થોના આધારે અનુત્તરદેવ થાય છે. ત્યાં છ નો બંધ શરૂ થાય છે. છ નો બંધ શરૂ થતાં પ્રથમ સમયે બીજો અવક્તવ્યબંધ થાય છે. આ પ્રમાણે ૪નો અને ૬નો એમ બે અવક્તવ્યબંધ થાય છે.

દર્શનાવરણીય કર્મમાં કુલ ૯-૬-૪ એમ ત્રણ બંધસ્થાનક, ૬-૯ એમ બે ભૂયસ્કારબંધ, ૬-૪ એમ બે અલ્પતરબંધ, ૯-૬-૪ એમ ત્રણ અવસ્થિતબંધ, અને ૪-૬ એમ બે અવક્તવ્યબંધ થાય છે.

મોહનીય કર્મનાં બંધસ્થાનક તથા ભૂયસ્કારાદિ

હવે મોહનીય કર્મમાં ભૂયસ્કારાદિ સમજાવવા છે. તે સમજાવવા માટે પ્રથમ બંધસ્થાનક સમજાવવાં જરૂરી છે. તેથી પ્રથમ મોહનીયકર્મનાં બંધસ્થાનક સમજાવે છે.તેનાં કુલ ૧૦ બંધસ્થાનકો છે. તે આ પ્રમાણે-

મોહનીયકર્મની કુલ ૨૮ પ્રકૃતિઓ છે. તેમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય આ બે પ્રકૃતિઓ બંધમાં ગણાતી નથી. કારણ કે મિથ્યાત્વ મોહનીય એક જ બંધાય છે અને તેમાંથી ઘણો ઘણો રસઘાત કરવાથી આ બે પ્રકૃતિઓ પરિવર્તન થવા રૂપે નીપજે છે. તથા ત્રણ વેદમાંથી કોઈ પણ કાલે ગમે તે એક જ વેદ બંધાય છે. તેથી શેષ બે વેદ ઓછા કરવાના થાય છે. તથા હાસ્ય-રતિનું યુગલ બંધાય ત્યારે અરતિ-શોકનું યુગલ ન બંધાય અને અરતિ-શોકનું યુગલ બંધાય ત્યારે હાસ્ય-રતિનું યુગલ ન બંધાય, જેથી એક યુગલ બંધમાં ઓછું કરવું પડે છે. આ રીતે કુલ ૬ પ્રકૃતિઓ બંધમાં સંભવતી નથી. તેથી બાકીની ૨૨ સાથે બંધાય છે. ૧૬ કષાય, મિથ્યાત્વ, ભય, જાુગુપ્સા, આ ૧૯ ધ્રુવબંધી હોવાથી સતત બંધમાં છે જ. તેમાં ૧ વેદ અને એક યુગલની બે, એમ ત્રણ ઉમેરવાથી પ્રથમ ૨૨નું બંધસ્થાનક થાય છે. આ ૨૨નો બંધ મિથ્યાત્વી જીવને હોય છે. અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવને તથા સમ્યક્ત્વાદિ ગુણસ્થાનકોથી પડીને મિથ્યાત્વે આવેલા જીવને આ ૨૨ જ બંધાય છે. તેનાથી હીન કે અધિક બંધાતી નથી. મોહનીયકર્મનું આ પ્રથમ બંધસ્થાનક કહેવાય છે.

બીજા સાસ્વાદન ગુણસ્થાનકે આ ૨૨માંથી **''મિથ્યાત્વ મોહનીય''** વિના ૨૧ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. આ બીજું બંધસ્થાનક છે. જો કે સાસ્વાદને નપુંસકવેદ પણ બંધમાંથી વિચ્છેદ પામેલો છે. તો

પણ તે હીન કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે મિથ્યાત્વે પણ ત્રણ વેદમાંથી એક જ વેદ બંધમાં ગણેલ હતો. જો ત્રણે વેદો સાથે બંધાતા હોત તો સાસ્વાદને એક હીન કરવો પડત. પરંતુ જે ત્રણ વેદમાંથી ૧ લેતા હતા તેને બદલે હવે પુરુષવેદ અને સ્ત્રીવેદ એમ બેમાંથી જ ૧ વેદનો બંધ લેવાનો રહે છે. પરંતુ સંખ્યામાં ૨૧ની બાબતમાં કંઈ ફરક પડતો નથી. આ બંધ સાસ્વાદને હોય છે.

ત્રીજા - ચોથા ગુણસ્થાનકે અનંતાનુબંધી ચાર કષાય ન બંધાતા હોવાથી તેના વિના ૧૭ બંધાય છે. આ ત્રીજું બંધસ્થાનક છે.

પાંચમે ગુણસ્થાનકે અપ્રત્યાખ્યાનીય ચાર કષાય ન બંધાતા હોવાથી તેના વિના ૧૩ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. આ ચોથું બંધસ્થાનક છે.

છઠ્ઠે-સાતમે અને આઠમે ગુણસ્થાનકે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચાર કષાયો ન બંધાતા હોવાથી તેના વિના શેષ ૯ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. આ ૯ના બંધનું પાંચમું બંધસ્થાનક છે. જો કે અહીં સાતમે, આઠમે અરતિ-શોકનું યુગલ પણ બંધમાંથી વિચ્છેદ પામેલ છે. પરંતુ સંખ્યામાં કંઇ તફાવત થતો નથી. કારણકે જે ૨ યુગલમાંથી ૧ યુગલ લેતા હતા તેને બદલે હવે હાસ્ય-રતિનું જ યુગલ લેવાનું રહે છે. પરંતુ સંખ્યા તો બે પ્રકૃતિની જ થઈ. તેથી બંધ ૯નો જ ગણાય છે.

આઠમા ગુણસ્થાનકના અંતે હાસ્ય, રતિ, ભય અને જાુગુપ્સા આ ચારનો બંધવિચ્છેદ થવાથી શેષ ૫નું બંધસ્થાનક નવમા ગુણસ્થાનકના (બંધને આશ્રયી શાસ્ત્રકારોએ પાડેલા પાંચ ભાગોમાંથી) પ્રથમ ભાગે હોય છે. આ છઠ્ઠું બંધસ્થાનક છે. ત્યારબાદ નવમા ગુણસ્થાનકના પ્રથમભાગના અંતે પુરુષવેદનો બંધવિચ્છેદ થતાં બીજા ભાગમાં ચારના બંધનું, બીજા ભાગના અંતે સંજ્વલન ક્રોધનો બંધવિચ્છેદ થતાં ત્રીજા ભાગમાં ત્રણના બંધનું, અને ત્રીજા ભાગના અંતે સંજ્વલન માનનો બંધવિચ્છેદ થતાં ચોથા ભાગમાં બેના બંધનું, અને ચોથા ભાગના અંતે સંજ્વલન માયાનો બંધવિચ્છેદ થતાં પાંચમા ભાગે ૧નું બંધસ્થાનક